

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій
Кафедра історії України**

**ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ У
ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий магістерський**

Виконала:

студентка VI курсу, групи 621
Герман Анастасія Олексіївна

Керівник:

к.і.н., ас. Христан Н.М.

Рецензент:

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від «__» _____ 2023 р.

Зав. кафедри _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерську роботу присвячено дослідженню військової діяльності Симона Петлюри у час Української революції 1917 – 1921 рр. На основі аналізу архівних, опублікованих джерел та спеціальної літератури авторка спробувала з'ясувати історичні обставини формування світогляду С. Петлюри, розкрити його роль в еволюції українського військового будівництва. У роботі визначено значення військової діяльності С. Петлюри у відродженні та створенні українського війська, його вплив на розробку тактики та стратегії збройної боротьби Армії УНР у ході боротьби українців за свою незалежність.

Значну увагу у роботі авторка приділяє військово-дипломатичній діяльності Головного Отамана у боротьбі УНР за незалежність. Авторка зазначає значний внесок С. Петлюри у розробку основ національної військової доктрини української державності.

Ключові слова: *Симон Петлюра, революція, армія, військова стратегія, міжнародні відносини, отаман.*

Summary

The master's thesis is dedicated to the study of Simon Petlyura's military activities during the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Based on the analysis of archival, published sources and special literature, the author tried to find out the historical circumstances of the formation of S. Petlyura's worldview, to reveal his role in the evolution of Ukrainian military construction. The work defines the significance of S. Petliura's military activity in the revival and creation of the Ukrainian army, its influence on the development of tactics and strategies of the armed struggle of the UNR Army during the struggle of Ukrainians for their independence.

In her work, the author pays considerable attention to the military and diplomatic activities of the Chief Otaman in the struggle of the Ukrainian People's Republic for independence. The author notes S. Petliura's significant contribution to the development of the foundations of the national military doctrine of Ukrainian statehood.

Key words: *Simon Petliura, revolution, army, military strategy, international relations, chieftain.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Герман А.О.

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	14
1.1. ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОСАДІ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА.....	
.....14	
1.2. ВІД «НАРОДНОЇ МІЛІЦІЇ» ДО ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР.....	29
РОЗДІЛ 2. ВІСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ.....	56
2.1. ПІДГОТОВКА ТА УЧАСТЬ В АНТИГЕТЬМАНСЬКОМУ ПОВСТАННІ.....	56
2.2. ВІЙСЬКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ЧАС ПОВАЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ Й СТАНОВЛЕННЯ	ВЛАДИ
ДИРЕКТОРІЇ.....	67
РОЗДІЛ 3. СИМОН ПЕТЛЮРА – «ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ І ФЛОТУ УНР».....	74
3.1. НА ЧОЛІ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УНР 1919 РОКУ.....	
74	
3.2. «СОЮЗ ПІЛСУДСЬКОГО Й ПЕТЛЮРИ»: PRO ET CONTRA.....	95
ВИСНОВКИ.....	108
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА.....	
111	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність. Постать Симона Петлюри посідає чільне місце в пантеоні українських героїв минулого – борців за українську державність. З ім'ям Головного Отамана пов'язана ціла епоха визвольної боротьби українців за свою національну державу. Втім, протягом багатьох десятиліть його ім'я очорнювалося ворогами української державності й стало символом «ворога». Із іменем Петлюри пов'язано відродження української військової традиції – основи й запоруки української державності. Отаман одним із перших зрозумів, що побудувати сильну й незалежну країну без сильної армії – не можливо. Військова діяльність Симона Петлюри є дуже важливою й з точки зору сучасності. Адже зараз Україна знову «в огні». Знову у нас той же ворог – російська держава, яка прагне знищити Україну. Відповідно, висвітлення методів та способів військової боротьби українців у час Революції 1917-1921 рр. сприятиме потужному ідейному піднесенню бойового духу в сучасності.

Пропонована тема має також важливу наукову актуальність, адже постать Петлюри роками висвітлювалась в антинауковому векторі досліджень через потужний тиск радянської пропаганди, що призвело до формування спрощених наукових схем в сучасності. Через це ми не можемо повною мірою зрозуміти суспільно-політичні та ідеологічні аспекти боротьби українців у час Революції. Й, відповідно, маємо неоднозначні оцінки українським суспільством постаті С. Петлюри. Незважаючи на те, що в останні роки з'явилося чимало публікацій, присвячених Симону Петлюрі, здебільшого вони стосуються окремих сторін його діяльності: політичної, військової, дипломатичної, літературної. Втім, комплексного наукового дослідження, яке б висвітлювало його військову діяльність досі немає. Це лише підкреслює потребу виваженої і глибокої оцінки військової діяльності Отамана у сучасному суспільстві.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні військової діяльності С. Петлюри, що сформувала його як військового й політичного лідера національно-визвольного руху української революції 1917-1921 рр.

Для досягнення поставленої мети розв'язано наступні дослідницькі завдання:

- Окреслити військово-організаційну роботу у період Центральної Ради.
- Простежити діяльність Симона Петлюри на посаді військового міністра.
- Розкрити роль Головного Отамана у антигетьманській боротьбі.
- Виокремити процес формування збройних сил Директорії УНР.
- Розглянути військову діяльність Петлюри на чолі Директорії.
- Простежити польсько-українські військові дії після підписання Варшавського договору.

Об'єкт дослідження – постать Симона Петлюри як державного діяча періоду Української Революції 1917-1921 рр.

Предмет дослідження – військова складова діяльності С. Петлюри у процесі національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність.

Хронологічні рамки охоплюють період 1917-1921 рр. – часу військової діяльності Симона Петлюри у період Української Революції.

Географічні межі – визначені українськими етнічними територіями на які розповсюджувалась влада й мала вплив діяльність С. Петлюри, а також частково територія Польщі.

Методологічну основу магістерського дослідження склали принципи історизму та об'єктивності, що обумовлено предметом пізнання і конкретними завданнями робіт. А також засоби всебічності та сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів властивих історії, історіографії, джерелознавству, археографії та специфічних методів історико-архівознавчого дослідження. Використані загальнонаукові методи – серед яких: історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний. Дана методологічна база дозволила комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію особливостей військової політики Симона Петлюри у час Української Революції.

Історіографія дослідження. Військова діяльність Симона Петлюри була і продовжує залишатися предметом наукового інтересу дослідників. На наш погляд доцільно буде поділити наукову літературу із даної проблематики на три групи: радянську, діаспорну та, власне, сучасну українську. Такий поділ сприятиме якісному систематизованому дослідженню означених нами проблем.

Встановленням в Україні радянської влади зумовило жорстокий ідеологічний контроль над проблемою висвітлення Української революції та її ключових героїв в історіографії. Першочергово персоною «забуття» став Симон Петлюра. Як наслідок – військова діяльність Отамана та і загалом його постать фактично не досліджувалася. Акцент дослідницької уваги істориків спрямовувався на дослідження проявів військового руху у контекстах революційної боротьби більшовиків за перемогу революції. Серед низки питань, яких торкалися радянські науковці чільне місце займали проблеми царської армії та залучення її більшовиками на свою сторону для збройного захоплення влади. Сам революційний процес розглядався з точки зору лише однієї партії. Всі решта чинники, що залишалися поза дослідницькими межами, вважалися контрреволюційним і не досліджувались. Така дослідницька особливість була притаманна радянській історіографії фактично впродовж усього часу її існування. Тим не менш вона пройшла певні етапи, що мали свої характерні наукові особливості.

Утвердження радянської влади призвело до кардинально нових досліджень аспектів Української революції, де де чільне місце належало саме військовим проблемам з акцентом на ролі більшовизму й абсолютного нівелювання українського визвольного руху. В першу чергу це поширення впливу Центральної Ради на український військовий рух, створення українських військових частин, підготовка та ведення військових дій проти УНР. Дані події були репрезентовані авторами, які були у минулому політичними суперниками Центральної Ради – колишні діячі більшовицького табору. Дивлячись на своє відверто негативне ставлення до військової політики Центральної Ради вони все ж доволі інформативно розповідають

про вказані події [42]. Для нас особливу цінність становить тритомне видання більшовицького партійного і військового діяча В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Книга повністю присвячена військовим діям на Дону та на території України періоду 1917-1919 рр. [36]

Історіографічні дослідження 30-х – початку 50-х років представлені роботами С. Найди, А. Лихолата та ін. У дослідженнях помітний характерний відхід від військових проблем. Дедалі більше помітно применшення ролі збройного аспекту й нівелювання постаті Симона Петлюри у революційних подіях 1917 - початку 1918 рр. й часу Директорії. Доволі популярною стала теза, що українці й їх військові та політичні лідери відігравали зовсім незначну роль у поваленні самодержавства та збройному захопленню більшовиками влади в Україні. Український військовий рух, військова політика Симона Петлюри в означений періоду не досліджувалась, а у тих незначних випадках коли все ж знаходила свою наукову репрезентацію, то у суб'єктивному світлі [94].

Починаючи з 50-х рр. радянській історіографії зростає дослідницька увага до вивчення військового аспекту в революційних подіях 1917-1921 рр. Як наслідок з'являються ряд монографій про роль війська у контексті революційної боротьби більшовиків. Серед основних робіт виділяємо праці А. Ткачука[117], П. Голуба[49], М. Френкіна[120], Н. Якупова[128] та ін. Автори відзначали, що український військовий рух став одним із вирішальних чинників, що вплинули на революційні події України доби Центральної Ради та Директорії, однак постаті Симона Петлюри увагу приділено не було. Деякою мірою постать Отамана була згадана у працях А. Ткачука[117] та Н. Лоладзе[86]. Показовою стала праця І. Хміля «Петлюра і петлюрівщина», де Отаман постав злочинцем й терористом [122].

У 60-70 рр. простежується поступовий відхід від однопартійного бачення постаті Петлюри. Значно популяризується використання методологічних підходів при їх дослідженні. Перш за все змінилися дослідницькі погляди на роль армії у розгортанні революційного і

визвольного руху в Україні. З'являються дослідження українського військового руху, українсько-російської війни і загалом перші спроби осмислити процес національного військового будівництва. Простежуються особливості діяльності провідних українських політичних та військових діячів. До певної міри авторам цих праць більш детально зверталися до біографії С. Петлюри, вихоплюючи з неї окремі моменти, вигідні для критики, показовою стала праця І. Кичого [72].

Відновлення України дала поштовх якісно новому етапові національної історіографії. Наукові дослідження періоду національно-визвольних змагань посіли важливе місце. Особливо це стосується військових аспектів діяльності Петлюри та його постаті загалом. На наш погляд, найбільш популярним аспектом військової політики Центральної Ради є з'ясування конкретних причин поразки УНР у війні з Росією. Велика кількість дослідників вважає, що чи не головною причиною поразки армії Центральної Ради стала недостатня увага її керівництва до потреб війська. Також відзначаються грубі помилки у військовому та державному будівництві. Означена дослідницька теза репрезентована у ґрунтовних дослідженнях В. Вериги [43], ряді монографій Я. Тинченка[116], В. Солдатенка[109], В. Верстюка[44] та інших. Саме в такому дослідницькому векторі й стало очевидним важливість боротьби Петлюри за відновлення українських збройних сил.

Досить оригінальний погляд на цю проблему висунула Л. Гарчева. Дослідниця стверджує, що одним з головних факторів, який зумовив поразку УНР стало несприятливе для України міжнародне становище. У складних умовах Першої світової війни країна перебувала у міжнародній дипломатичній ізоляції. Така міжнародна ситуація значно ускладнювала її можливості до будівництва власної держави. Історикиня також нівелює військові прорахунки Центральної Ради і вказує важливість боротьби за створення армії у політиці С. Петлюри [48].

Протягом останніх років дослідники все більше звертають свою увагу на діяльність, формування Збройних Сил УНР, їх роль у становленні та захисті

суверенітету України, ставлення до військового будівництва різноманітних політичних сил, діяльність провідних військових діячів, першочергово Симона Петлюри. Серед основних дослідників проблем військової політики Центральної Ради виділяємо праці В. Капелюшного[71], І. Сюдюкова[114], М. Кравчука[78], згаданого В. Солдатенка[112], П. Ткачука[119] та багато інших. Зовсім недавно вийшло велике видання «Військо української революції» Є. Пінака та М. Чмира. У книзі представлено загальний нарис визвольних змагань, змодельовано історичне тло подій, подано хроніку основних подій та простежено етапи формування українських військ. Однак повинні відзначити, що дане видання носить науково-популярний характер і орієнтоване на широкого читача.

Серед найновіших фундаментальних праць про С. Петлюру варто відзначити монографії С. Литвина[82; 83], В. Сергійчука[104] та В. Савченка[101]. Перші дві монографії спираються на велику джерельну базу. Автори праць критично аналізують історіографічний доробок попередників. Але у своїх оцінках Петлюри вони близькі до оцінок діаспорної літератури табору УНР, що не дозволяє критично оцінити досягнення й прорахунки Головного Отамана.

Військова політика Симона Петлюри активно досліджувалась згаданими нами українськими істориками діаспори. Важлива роль у контексті активізації досліджень належить двом науковим осередкам, що працювали у міжвоєнне двадцятиліття – Українському воєнно-історичному товариству, а також Товариству бувших вояків Армії УНР. Роботи істориків української діаспори у порівнянні з дослідженнями радянської історіографії характеризуються значно більшою об'єктивністю в оцінках діяльності Петлюри. А що досить важливо – наявністю окремого дослідницького вектору військового будівництва, формування Збройних Сил УНР та їхньої роль у становленні та захисті України.

Найбільш ґрунтовними, на наш погляд є праці Л. Шанковського[124], М. Падалки[97], В. Євтимовича[63]. Значний інтерес становлять монографії

М. Мірчука[91], М. Омеляновича-Павленка[95] та Р. Млиновецького[93]. Вказані вище дослідники, керуються тезою, що в своїй основі помилкова військова політика обмежувала можливості Центральної Ради й ігнорування пропозицій Петлюри згубила величезний потенціал військового руху для боротьби за незалежність України.

Як бачимо, історіографічний доробок даної теми демонструє, що проблема військового будівництва у діяльності Симона Петлюри періоду Української революції досить добре представлена у дослідженнях українських істориків. Однак чимало її аспектів носять доволі суперечливий, дискусійний характер. Крім того, досі немає спеціальних, узагальнюючих праць, котрі давали б комплексний аналіз військової діяльності С. Петлюри періоду 1917-1921 рр.

Джерельна база дослідження: Студії вивчення військової діяльності Симона Петлюри мають багато проблем та історіографічних дискусій. Відповідно, для її поглибленого вивчення нам потрібно звернутися до архівних матеріалів, що й склали основну джерельну базу нашого магістерського дослідження. Деякі з них опубліковані в різного роду збірниках документів [12; 13]. Однак подані в них матеріали не можуть всебічно відобразити дуже складну картину розгортання національно-визвольної боротьби в імперській російській армії, а тим паче відтворити процеси відродження Збройних Сил України. Документи, опубліковані в цих збірниках, часто вихоплені з контексту конкретних історичних подій. Це стосується передусім матеріалів, що наведені як приклад негативного ставлення солдатів-українців до політики Петлюри.

Серед перших збірників, що містять документи про військову діяльність Симона Петлюри, можна назвати «Замітки і матеріали до історії Української революції» авторства П. Христюка [13]. Багатий матеріал щодо участі С. Петлюри у підготовці укладення Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польською Республікою зібрав і видав у 1923 р. О. Доценко, який намагався

подавати лише ті документи, котрі позитивно висвітлювали цю контroversiйну в історії України подію [11].

Окремі документи, що стосуються діяльності С. Петлюри на посаді генерального секретаря військових справ, містяться у двохтомному виданні документів Центральної Ради, підготовленої В. Верстюком [13]. При написанні наукового дослідження використано фундаментальне видання документів «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920» .

Набагато більшу цінність становлять досі не опубліковані архівні фонди, які зберігають величезний масив документів, котрі засвідчують протилежне: небувалу популярність у середовищі українського суспільства, створення національної армії і діяльності Симона Петлюри у справі відродження Української державності[27; 30; 31].

Найбільший масив досі не вивчених документів міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Тут зосереджені матеріали про діяльність міністерства військових справ УНР, Генерального військового секретаріату, Всеукраїнської Ради військових депутатів, Центральної Ради та Генерального Секретаріату УНР, кореспонденція центральних військових органів з місцевими українськими військовими організаціями, розпорядження, накази, які розкривають хід створення Збройних Сил УНР і їх боротьбу проти агресії Росії [3; 4].

Значний науковий інтерес для розробки досліджуваної проблеми становить періодика за 1917-1918 р. Це, зокрема, військова преса, офіційні видання вищих державних інституцій УЦР – Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Генерального військового секретаріату, найвпливовіших українських партій [5].

Одним із важливих джерел для дослідження історії відродження української військової традиції 1917 – першої чверті 1918 р. є мемуари. Попри весь свій суб'єктивізм в оцінках конкретних подій чи явищ уважне їх

вивчення і зіставлення дає змогу виявити чимало цікавих фактів, а головне – відчутні суто психологічні мотиви, якими керувалися сучасники. Саме завдяки мемуарам можна зрозуміти усю сутність прагнень політичних та військових лідерів у особливостях формування армії України. Для нас дуже цінними є спогади лідерів Центральної Ради, які стояли у витоків формування теоретичних засад нової армії. Особливо цікавими є спогади В. Затонського [24], М. Грушевського [21], В. Винниченка[20], Є. Чикаленка[34], Д. Дорошенка[60], де червоною ниткою простежено військову й політичну діяльність Симона Петлюри.

Серед мемуарної літератури найбільший інтерес становлять праці учасників і керівників національно-визвольного руху в армії. У них багато місця відведено описові процесів українізації військ, становленню національних військових структур і українського офіцерського корпусу, його ставлення до офіційної військової політики Центральної Ради та ін. З-поміж таких праць виділяємо спогади В. Євтимовича[23], В. Петріва[28], М. Галагана[22], М. Янчевського[35], В. Савченка[29].

Окремо хочемо виділити опубліковані мемуари й особисту канцелярію Симона Петлюри. Ретельний аналіз який, дозволяє зрозуміти «із середини» думки й переконання Отамана, його прагнення, цілі й пориви у час Української революції, а головне – зрозуміти ставлення до епохи кризь призму свідомості лідера Революції [30; 31; 32].

Використовуючи широку джерельну базу і досягнення попередників, у нашій магістерській роботі ми спробуємо комплексно висвітлити процес відродження та будівництва Збройних Сил України у контексті військової діяльності Симона Петлюри у період Української національної революції 1917 –1921 рр.

Структура магістерської роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

1.1. Діяльність на посаді військового міністра.

З власною збройною силою наш народ завжди пов'язував своє визволення й утвердження української державності. І ті його провідники, котрі найбільше прислужилися цій патріотичній справі високою жертівністю, удостоювалися честі ставати символом національно-визвольного руху рідного народу. Саме така доля судилася і Симонові Петлюрі: «він з початком розвалу Російської імперії проїнявся не тільки ідеєю творення української державності, а й побачив шлях для досягнення цієї предковичної мети – власні збройні сили».

Такого війська Україна навесні 1917 р. ще не мала, його треба було створити. Тоді Симонові Петлюрі, очевидно, як слушно вважає Панас Феденко, і не снилося, що йому незабаром доведеться братися за організацію українського війська, стати членом першого українського уряду, а згодом і очолити Українську державу. Але, давайте, поставимо питання: «чи думав Богдан Хмельницький наприкінці 1647 р., втікаючи від шляхетського переслідування на Запорозьку Січ, що підняте ним повстання в обороні козацьких прав розіллється по Україні широкою революційною повинню і саме це дасть йому підставу в лютому 1649 р. заявити польським комісарам у Переяславі, що він «єсть єдиновладцем і самодержцем руським», а далі кинути в очі їм: «...вже доказав о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський».[104, С. 121]

Тож цілком справедливо, що пророчим словам академіка Федора Корша щодо провідництва Симона Петлюри судилося збуватися з початком революційних подій 1917 р. Бо, за словами Івана Франка, «кожен може стать Богданом, як настане слушний час».

Такий час настав і для Симона Петлюри, коли Україна спалахнула в полум'ї революції, коли звідусіль високими 80 хвилями накочувалися

проблеми, надто важкі, щоб їх могла розв'язати жменька української інтелігенції: як боротися з режимом Тимчасового уряду, котрий вбачав бунт уже в самому створенні Української Центральної Ради, а відтак погрожував репресіями; яким чином подолати на місцях опір російського чорносотенства, що зосередило в своїх руках всю промисловість, фінанси, торгівлю та державну адміністрацію; що протиставити лівій більшовицькій демагогії і як, зрештою, справитися з власною несвідомістю українських мас. [104, С. 122]

Той, хто брався розв'язувати ці проблеми, мав усвідомити собі безкрайні простори Наддніпрянщини, на яких дедалі ширше розливався революційний хаос. Провідникам українства треба було діяти серед двох суперечливих сил – національної і соціальної, на поєднання і гармонізацію котрих, як правило, не вистачало часу. Все це часто призводило до того, що чільні керівники Центральної Ради Михайло Грушевський і Володимир Винниченко інколи були непослідовними в своїх діях, зокрема в питанні – на які сили оперти державне будівництво.[101, С. 61]

І якщо ці названі провідники так і не позбулися ілюзій щодо можливості існування української державності в будь-якій формі злуки з Московщиною, настільки захопившись на початку революції соціальними й миролюбними гаслами, що знехтували велику небезпеку з боку північного сусіда: мовляв, для забезпечення внутрішнього ладу вистачить і народної міліції, то Симон Петлюра виявився далекогляднішим, бо в процесі постійних контактів з представниками так званої російської демократії з весни 1917 р. викристалізував два принципи, від яких не відступав уже до кінця життя: по-перше, він залишився українським самостійником, котрий не вірив у жодні компроміси з будь-якою Росією, а по-друге, він бачив порятунок для України лише в створенні власної армії.[61, С. 213]

А тією іскрою, яка запалила в його душі надію в цьому плані, стали скупі газетні повідомлення, що надходили на фронт із російської столиці. Саме відмова солдатів-українців Волинського полку розігнати мирну

демонстрацію в Петрограді, а потім підтримка непокірних земляками з інших елітних військових підрозділів столичного гарнізону, масова участь їх у панахиді по Шевченку в Петрограді вселили в нього сподівання на можливість творення власної збройної сили через українізацію російської армії. Особливого ж звучання набирали звістки про те, що 19 березня на параді військ петроградського гарнізону на Двірцевій площі юнкери Павлівського військового училища несли «палево-голубе національне знамено України з написом: «Згинуть наші вороги». [101, С. 62]

Саме під впливом цього національного революційного пориву в Петрограді стихійно розпочинається українізація російської армії. Практично в кожній військовій частині й на бойових кораблях вихідці з українських земель об'єднуються в окремі збройні формування під синьо-жовтими прапорами. Але солдати й моряки-українці не тільки гуртуються під синьо-жовтими прапорами в своїх підрозділах – вони виходять з цими святими знаменами на площі великих міст, залучаючи до широкомасштабних українських акцій місцеве населення. Ще вчора вони виконували місію щодо приєднання «испокон русских» Буковини, Закарпаття й Галичини, плюндруючи й спустошуючи українські землі, за наказами Брусилова виганяли в глиб Росії величезні маси українців Холмщини, Підляшшя, Галичини і Волині. А тепер той синьо- жовтий вибух на вулицях російської імперії випалив з їхніх душ страх, вселив туди гідність і впевненість заявляти про своє право на майбутнє. [104, С. 123]

І коли голова контрольної колегії Земського союзу на Західному фронті Симон Петлюра покликав українців-воjakів 28 березня 1917 р. до Мінська, то в приміщенні медичного бюро цієї організації зібралось їх з усіх теренів Білорусі близько трьохсот. Жадібно вловлювали вони кожне слово організатора цього першого на Західному фронті українського зібрання. А він говорив про державницькі традиції Хмельниччини, потоптані режимом Романових, про український народ, який під час світових подій постає

«безголовим і з вирваною душею», проливаючи кров за чужі інтереси. [61, С. 213]

Необхідність прискорення українізації війська й надалі не викликала в Симона Петлюри жодних сумнівів. Особливо гостро стала відчуватися потреба в цьому після виступу полуботківців, а ще більше – після оприлюднення Тимчасовим урядом спеціальної інструкції в справах автономії України. В ній українці не побачили багато того, про що було домовлено в Києві з трьома російськими міністрами. Так, територія автономної України обмежувалася лише п'ятьма губерніями – Волинською, Подільською, Київською, Полтавською й Чернігівською. Зі складу українського уряду виключалися такі важливі генеральні секретаріати, як з військових справ, юстиції, шляхів сполучення та пошт і телеграфу. [104, С. 124]

І якщо Центральна Рада, осудивши на своїх засіданнях таку позицію Петрограда, по суті ніяких рішучих протестів не висловила, то зовсім по-іншому прозвучав голос українського вояцтва, котрий долинав і до російської столиці. Скажімо, моряки Чорноморського флоту на спільному з робітниками Севастополя мітингу 8 серпня 1917 р. рішуче зажадали від Тимчасового уряду:

«1. Утверждения Временным Правительством полностью статуса Украинского Генерального секретариата, одобренного и утвержденного представителями всего украинского народа в лице Центральной Рады.

2. Обязательного признания Генеральных секретарей:

а) по военным делам;

б) юстиции;

в) путей сообщения;

г) почт и телеграфа.

3. Признание Украинского Генерального Войскового Комитета правомочным военным органом.

4. Учреждение при штабе командующего Черноморским флотом

должности Генерального комиссара по украинским делам на основании соглашения Временного правительства с Центральной Радой в Киеве 7 -го июля 1917 года.

5. Признания Черноморского Украинского Войскового Комитета военно-административным органом по вопросам, касающимся воинов-украинцев Черноморского флота и гарнизона г. Севастополя». [101, С. 63]

Крім цих вимог, українство Чорноморського флоту і робітничий Севастополь також дали оцінку спробам російського уряду розшматувати етнічне тіло України. З цього приводу на береги Неви адресувалося таке обурення: «Считая изъятие из состава Автономной Украины губерний: Екатеринославской (орлиного гнезда запорожцев), Харьковской, Херсонской и материковой части Таврической, сплошь населенных украинцами, – необъяснимым и произвольным отторжением одной части украинского народа от другой, – собрание требует включения поименованных губерний в состав Автономной Украины». [61, С. 215]

Насторожившись посиленням контрреволюційного руху в Києві відвертими проявами українофобії, зібрання українців Чорноморського флоту і гарнізону Севастополя тоді ж категорично заявляло, що «в случае какого-либо насилия над Центральной Радой они все, как один человек, с оружием в руках грудью выступят на защиту ее, не останавливаясь перед жертвами для любимой освобожденной Украины». [101, С. 65]

Український військовий з'їзд Кавказького фронту, на який прибуло 144 делегати від усіх частин, «починаючи з Персії і кінчаючи берегами Чорного моря», заявив з приводу невключення до складу України чотирьох губерній: «Цим поділом Тимчасовий уряд намагається роздери на части ціле природне тіло української демократії і тоді наложити свою загарбуючи лапу на права і вольности нашого народу. Щоб сі ганебні заміри буржуазії та Тимчасового уряду не здійснилися, 1-й Укр. військ, з'їзд Кавказ, фронту вимагає від Центральної Української Ради не рахуватися більше з Тимчасовим урядом і, відкинувши провокаційну інструкцію, творити волю українського народу і

організувати міцну революційно-демократичну владу на всій землі українській, в етнографічних межах її, оповістивши про се населення України універсалом».[11, С. 95]

Вояки-українці Західного фронту ставили питання таким чином: «На майбутній мирній конференції представники української нації повинні домагатись, аби всі землі України, які тепер розділені кордоном, були забезпечені повною змогою злучитись в одно тіло Української демократичної республіки». Перший військовий з'їзд Південно-Західного фронту добивався від Тимчасового уряду «негайного акта про прилучення до автономії України Харківщини, Катеринославщини, Бессарабії, а також Холмщини, згідно з волею народу, виявленою на з'їздах цих губерній і повітів. [61, С. 216]

Звернутись до Центральної Ради, аби вона доручила Генеральному Секретаріату в повному складі (14 секретарів) прийняти владу в Україні в територіально-етнографічних її межах і тим забезпечити лад і спокій в цілому краю». Зрештою, і в Центральній Раді по-справжньому стали на захист прав України представники нашого вояцтва. В Петрограді звернули увагу на те, що в Києві видана Тимчасовим урядом інструкція зустріла різку критику солдатів, які виступали «з вітаннями з фронту й обіцянками повної підтримки Ради».

Усі фронтові делегати, приїжджаючи до Києва, насамперед відвідували Український Військовий Генеральний Комітет, спілкувалися з його головою, одержували від нього поради і підтримку. І часто в тих задушевних бесідах у солдатських серцях народжувалися такі настрої й почуття, які потім вихлюпувались у виступах з трибуни Центральної Ради, втілюючи таким чином позицію Генерального Комітету та його голови. [104, С. 125]

Проте Петлюра дуже часто переконувався, що його впливи в Києві були незначні – тут заправляли чорносотенці й російські централісти. Такий висновок можна було зробити з того, що командування Київського військового округу дозволяло формувати чеські добровольчі дружини, польські легіони, збройні підрозділи інших націй, але тільки не українські.

Українським патріотам командуючий округом полковник Оберучев відверто пояснював: чехи і поляки безпосередньо не межують з Росією, а відтак не можуть загрожувати цілості імперії. Це, мовляв, ніж у спину «русской революції». Оберучев, до речі, не допустив, аби зукраїнізований полк імені гетьмана Івана Мазепи, створений у Саратові, навіть проїхав через Київ на фронт, незважаючи на всі зусилля Симона Петлюри. [101, С. 66]

Прикrostі додавали й свої начебто патріоти. Коли командування полку імені Івана Мазепи, звернулося до генерала Павла Скоропадського з проханням не розформувати цієї частини, оскільки саме вона може творити здорове ядро в процесі українізації його корпусу, то відповідь була негативною. По-перше, Скоропадський заявив, що він не має довіри до тих українізованих частин, які приходять із запілля, бо вони всі дуже розполітизовані і заражені большевизмом. По-друге, він і слухати не хоче про нібито український полк з Поволжя, бо такого для нього в природі не існує – ніхто його досі не легалізував і не затверджував, отже він не існує. [101, С. 66]

Але найбільше вразили полкову делегацію ось такі слова Павла Скоропадського: «У вас мені не подобається і те, що ваш новотвір придбав собі ім'я гетьмана Мазепи. Мазепа був зрадником, і історія вже давно осудила всі його дії. До мазепинців я ніколи не мав і досі не маю жодного довіри, тому даруйте, що цього довіри не маю і до вашого полку». Як не прикро, але саме Скоропадський зробив усе для того, щоб навіть у наказі про розподіл поволзьких українців серед підрозділів його корпусу не було згадки про назву мазепинського полку – їх просто іменували «саратовским пополнением». [104, С. 126]

Поряд з українізацією війська Петлюра заповзвся реалізувати ще один важливий захід – формування вільного козацтва, на яке покладалося завдання «удержати непорушно порядок та спокій населення, уберегти хазяйство і все добро народне од знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку на Україні». 24 серпня 1917 р. Український Військовий

Генеральний Комітет розіслав по всіх волосних управах з цього приводу запит щодо доцільності подібних формувань. Одразу ж по всіх українських теренах розгорнувся масовий рух у цьому напрямі, почали формуватися козацькі підрозділи. У Верхівні Ружинської волості Київської губернії до місцевої сотні записалося понад 60 селян, котрі поклялися служити Україні «на високі могили славних лицарів козацьких». Із тієї ж, Ружинської, волості повідомляли, що таке добровільне формування може замінити «теперішню міліцію і десяцьких у кожному селі». [61, С. 218]

А Петлюра добивається тим часом демобілізації з армійських лав учителів-українців, які пройшовши в окопах школу гарту й агітації, тепер потрібні були для відродження духовності й піднесення національної свідомості українського суспільства, що мало в слушний час виявитися готовим до встановлення своєї влади.

Про це, зокрема, йшлося під час перемовин Симона Петлюри як генерального секретаря з військових справ Центральної Ради з головнокомандуючим російською армією генералом О. Брусиловим наприкінці липня 1917 р. в Ставці. Той запевнив Петлюру, що з 14 вересня буде демобілізовано наявних у війську вчителів-українців і пообіцяв видати наказ, за яким на всіх фронтах і в усіх військових частинах буде усунуто різні перешкоди в діяльності культурно-просвітних українських громад і комітетів, а також у розповсюдженні Другого Універсалу Центральної Ради про згоду з нею Тимчасового уряду. Домовилися, щодо визначених раніше для українізації корпусів головнокомандуючий додасть ще кілька й одну кінну дивізію, а для навчання офіцерів-українців буде зукраїнізовано дві київські школи прапорщиків і підготовчу школу при 1-ому українському запасному полку. Крім того, Петлюра тоді ж домігся від Брусилова згоди на те, щоб усі «білобілетники», новобранці й виписані з лазаретів не вивозилися для подальшої військової служби до чужих губерній, а залишалися в межах України, і щоб усі українські комітети було визнано й затверджено на тих самих засадах, що й загальноросійські. [104, С. 128]

За погодженням сторін, місцеве населення в районах військових дій не повинно зазнавати насильницької депортації. Що ж до військових гарнізонів, розташованих у різних містах України, то й вони по можливості українізовуватимуться, а в Києві донський козацький полк буде замінено кубанцями. [101, С. 66]

У своєму повідомленні, опублікованому в пресі, Петлюра зазначав, що головнокомандуючий російською армією, приставши на його пропозицію, дав згоду на поступове переведення офіцерів-українців до призначених для українізації частин із заміною цих старшин неукраїнцями. Відповідну телеграму було розіслано начальникам штабів Північного, Західного, Південно-Західного, Румунського й Кавказького фронтів. Голова Українського Військового Генерального Комітету доводив до відома офіцерів-українців, що їх переведення здійснюватиметься з дотриманням формальних вимог. Зокрема, для цього необхідно отримати «відповідні посвідчення від місцевої української військової громади». [61, С. 218]

У спогадах соратників Петлюри віднаходимо чимало прикладів його турботливого ставлення до солдатів-українців, які мали бажання служити на рідній землі. Серед тих, хто звернувся до нього з проханням перевести його в Україну, був і один з охоронців найвищого військового командування. «Відійшли ми від нього, – згадував В. Кедровський, – а він знову гукає до нас: «Вибачте, будь ласка! А скажіть, чи швидко заберете нас на Україну з цьогогнилого болота!? Страшенно, як хочеться скорше вирватися звідси! Краще день і ніч вартувати там, біля нашої Центральної Ради, ніж тут стерегти тих супостатів». [101, С. 66]

Про те, як ревно дбав Петлюра про створення українського війська, добре знали на всіх фронтах і в Ставці російської армії. Авторитет Симона Петлюри зростав не тільки в масах українського вояцтва. З ним, людиною, зрештою невійськовою, змушені були чимдалі більше рахуватися вищі чини російської армії. Як згадував В. Кедровський, котрий як заступник Петлюри часто супроводжував його, на початку вересня 1917 р. вони прибули до

військового міністра. Там «всі розмови вели Петлюра і Керенський, а з інших рідко хто вставляв своє слово, або давав пояснення...». [104, С. 129]

Майже з усіма доказами Петлюри Керенський погоджувався, тому здавалося, що цього разу українські вимоги будуть виконані. Із зауважень Керенського В. Кедровському найглибше врізалися в пам'ять два. Перше: «Не думайте, что ваши украинские части лучше других». На це Петлюра відповів, що не казав такого, хоча дехто із штабників підтвердив переваги українських частин у всіх відношеннях. [61, С. 223]

Друге зауваження було таким: «Вы добиваетесь украинизации такого большого числа дивизий, а ведь у вас же для них нет командного состава! Вы же не имеете у себя офицеров высших рангов». Справді, тут він мав цілковиту рацію, бо до захоплення більшовиками влади, особливо ж до гетьманського перевороту, в українському війську було дуже мало вищих офіцерів, а також офіцерів Генерального штабу, які проймалися ідеями українства. Але на тій вересневій зустрічі Петлюра переконав Керенського, за яких умов Україна буде мати відповідні кадри, тому останній пообіцяв, що він оголосить наказ про затвердження українськими 15 піхотних дивізій разом із запасними полками. [104, С. 129]

Крім того, Керенський дав слово, що Український Військовий Генеральний Комітет та інші українські військові організації будуть зрівняні у правах з російськими. Що ж до решти українських вимог, то вони беруться до уваги і найближчим часом по можливості задовольнятимуться.

Керенський легко давав обіцянки, а відповідні розпорядження у низові штаби не надходили. З усього було видно, що так звана «російська демократія», оговтавшись від струсів, пов'язаних з розвалом самодержавства, переходила у наступ для відновлення імперії на нових засадах. Особливо чітко це виявилось на Всеросійській демократичній нараді в Петрограді у вересні 1917 р. Коли Керенський заявив, що флот і залога Гельсинфорса не підтримали Тимчасовий уряд, який фактично чинив насильства над фінським народом, представники національностей заплескали в долоні. Це страшенно

роздратовало його. Несамовитим голосом Керенський прокричав: «Ми знаємо, хто зрадив нас у Фінляндії! – і кинув гнівний погляд у той бік, де сиділи українці. Отой вибух гніву він знову адресував тому народові, якому нещодавно у Києві цинічно погрожував: «Руки прочь!» і перед яким на «Государственном совещании» у Москві, де не було українських представників, поставив своє підле запитання: «Скажи мне, кто дал теб 30 сребренников?». Чим же українці так не догодили Керенському? [101, С. 67]

Справа в тому, що майже вся Гельсинфорська залога й значна частина екіпажів Балтійського флоту в тамтешньому порту склалися з українців. Ще з квітня 1917 вони об'єдналися в досить потужну Українську громаду, яка не лише впливала на події в Петрограді й Балтійському флоті (з його складу крейсер «Светлана» першим підняв синьо-жовтий прапор), а й підштовхувала процеси українізації Чорноморського флоту. Довідавшись, що Тимчасовий уряд планує кинути моряків проти фінів на «подавление их самочинного осуществления своих национальных стремлений», Гельсинфорська українська рада відразу ж звернулася до Українського Військового Генерального Комітету за роз'ясненням. Звичайно, з Києва, від Петлюри, відповіли, що ні в якому разі не можна виступати проти фінів, домагання яких суголосні з українськими, а навпаки, при потребі допомогти їм. І саме завдяки позиції українців Центральний комітет Балтійського флоту ухвалив рішення «не втручатися у справи фінського народу». [61, С. 234]

А на тих солдатів і матросів, які 4 серпня 1917 р. підтримали маніфестацію біля Гельсинфорської біржі, також мали вплив українські організації. Це, а також виступ гарнізону міста Мальме на боці фінських самостійників не входив у плани російської адміністрації, яка вустами свого міністра у справах Фінляндії К. Енкеля передбачала, що «борьба с неорганизованной массой хулиганствующей черни, лишенной поддержки солдат, разумеется, не представит никаких затруднений и всяким демонстрациям можно будет вскоре положить конец». [104, С. 131]

Такі наміри виявилися марними, оскільки фіни, заручившись підтримкою армії і флоту, всупереч заборонам Петрограда, таки скликали розігнаний Тимчасовим урядом сейм і продовжили власний державотворчий процес, що викликало велику тривогу серед російських шовіністів: «Сегодня отделится Финляндия, а завтра Сибирь и Украина. Таким образом от великой России останется одна Москва». [11, С. 99]

Але українське вояцтво не звернуло на це уваги: коли 22 жовтня 1917 р. Всеукраїнській раді військових депутатів стало відомо про намір Тимчасового уряду перекинути до Фінляндії одну з українізованих дивізій для придушення тамтешнього національно-визвольного руху, то з Києва того ж дня телеграфували президії Фінляндської Української крайової ради «вжити всіх заходів, увесь авторитет, аби українські вояки не перешкождали мирному життю фінського народу. Коли ж, не дивлячись ні на що, над фінами будуть творитися насильства, прохаємо іменем Центральної Ради Військових депутатів наказувати їх негайно припинити». [104, С. 132]

Але найбільше обурення в «русской демократии» українським сепаратизмом викликало те, що українці на тій так званій Демократичній нараді висловили свій протест проти поділу України і зажадали здійснити об'єднання всіх етнічних земель рідного народу. Що тоді зчинилося! Присутні в залі роздратовано загорланили, почали погрожувати, ляяти й ганьбити «украинцев-шовинистов». [101, С. 71]

Зрозуміло, що після такої бурхливої реакції російської демократії стало очевидним, що на мирне співжиття з нею годі сподіватися. Але Петлюра усвідомив собі: ставлення російської демократії до українського питання мало тепер стати тим елементом, котрий змусить рішучіше продовжувати боротьбу за свої права через створення власного війська. Ні, революція не закінчувалася – треба було змінювати тактику і розраховувати на власні сили, здійснювати українізацію російської армії якомога швидше. [61, С. 235]

Виступаючи на з'їзді народів Росії в Києві у вересні 1917 р., Симон Петлюра так пояснив необхідність творення власних збройних сил: «Українці

не тому організують військо, щоб при його допомозі одібрати у інших народів волю, а тому, щоб боронити свій народ і свій край від нападів на волю рідного краю. Крім того, творячи національні військові одиниці, маємо більшу спроможність працювати над повідомленням темних мас солдатських». [101, С. 73]

На цей час українізація особливо поглиблюється на Чорноморському флоті, де одержували всі розпорядження Українського Військового Генерального Комітету, якими керувався Український військовий комітет Чорноморського флоту, поглибила процеси українізації. На осінь 1917 р. постає питання про те, аби бойові кораблі піднімали синьо-жовті прапори. Поштовхом до такої події став наказ Верховного головнокомандуючого О. Керенського про українізацію крейсера «Светлана» на Балтиці. Звістка про те, що над хвилями Балтійського моря вже майорить національний синьо-жовтий прапор, викликало велику радість серед українців Чорноморського флоту. У відповідь на це 12 жовтня 1917 р. всі кораблі і порти флоту прикрасилися українськими стягами, водночас вивісивши прапорами сигнал: «Хай живе вільна Україна!». [101, С. 74]

Повідомлення про підняття синьо-жовтих прапорів Чорноморським флотом того ж дня облетіло всю Російську імперію. На адресу Чорноморської флотської ради (Центрофлоту) посипалися вітальні телеграми з усіх сторін. Зокрема, ось яка надійшла однією з найперших: «З'їзд інструкторів по виборах до Установчих Зборів, представників усіх фронтів Діючої Армії і ваших товаришів з Балтійського флоту вітає весь Чорноморський флот з фактом історичного значення: підняттям рідного прапора, що кладе міцний камінь, однині непорушний, як підвалину до майбутньої, вже близької Української Демократичної Республіки. Слава вільній Україні!». [104, С. 133]

Підняття українських прапорів обумовлювалося на один день. Але екіпаж міноносця «Завидный», що стояв у Севастополі, відмовився ввечері опустити синьо-жовтий стяг, чим викликав переполох навіть серед членів

тутешнього Центро-флоту. Вони, зібравшись на своє екстренне засідання, зажадали пояснень від українців «Завидного». Ті зробили у відповідь ось таку заяву: «Мы, украинцы эскадренного миноносца «Завидный», подняли свой национальный украинский флаг на гафеле для того, чтобы показать, что несмотря на вековой гнет, все-таки живы сыны нашей славной матери Украины, следовательно жива та сила, которая должна восстановить права нашей славной дорогой матери-Украины». [61, С. 256]

Морський міністр Росії Вердеревський відреагував 17 жовтня телеграмою до Центральної Ради, в якій наголошувалося: підняття на кораблях Чорноморського флоту українських прапорів, мойляв, є актом сепаратизму. Чорноморський флот, котрий утримується коштами російської казни, зазначав міністр, не повинен піднімати на кораблях ніякого прапора, крім російського. На думку Вердеревського, саме Центральна Рада мала вплинути на чорноморців, аби флот спустив українські прапори і підняв російські. [101, С. 75]

Коли це не допомогло, з Петрограда надійшла ще одна телеграма: «Категорически требуем спуска флага, причем считаем долгом уведомить команду миноносца запят что вопросы об изменении на миноносце флага может быть решение только Учр. собрания. Всякое самочинное выступление отдельных судов, идущих в разрез воли всего флота, отражается на боеспособности флота, что является в тяжелую минуту переживаемой родиной, преступлением перед революцией. Пред. Центрофлота Абрамов». [104, С. 133]

Однак українці відтепер своєю батьківщиною хотіли бачити передусім Україну. І тому в резолюції Третього Українського військового з'їзду, що відкрився в Києві 20 жовтня 1917 р., зазначалося зокрема: «Зважаючи на те, що Чорноморський флот має в своєму складі 80% українців і знаходиться в територіальних водах України, з'їзд постановляє, щоби Морська Генеральна Рада негайно приступила до українізації Чорноморського флоту і вжила для цього таких заходів: 1) коли скінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і

розпочнеться зимня кампанія, під час якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоби всі українці Балтійського флоту під час зимньої кампанії, були переведені в Чорноморський флот. 2) Чорноморський флот повинен від цієї пори поповнюватись тільки українцями». [101, С. 75]

Чорноморський Український Військовий Комітет з свого боку продовжував вимагати поважати як представницькі органи українців узагалі, так і їхні права конкретно. Свідчення цього – телеграма від 25 жовтня 1917 р.. У ній вимагалось від військового і морського міністерств негайного припинення слідства над Генеральним Секретаріатом, відсторонення вищих офіцерів і комісарів Тимчасового уряду, які призначалися на флот без відома Генерального Секретаріату і Чорноморського Українського військового комітету. В разі невиконання цих та ряду інших вимог українці-чорноморці відмовлялися виконувати розпорядження Тимчасового уряду. [61, С. 253]

У цій ситуації командуючий флотом адмірал Немітц змушений був 29 жовтня 1917 р. сам звернутися до морського міністра: «Внаслідок загострення й ускладнення українського питання в Чорноморському флоті вважаю доцільним призначення українського комісара з точно вказаними повноваженнями, затвердженими Центральним урядом». [101, С. 76]

Про поширення українізації Чорноморського флоту свідчив той факт, що під час роботи I Всечорноморського з'їзду 6 листопада 1917 р. його делегати на привітання Центральної Ради встали й з натхненням тричі проголосили: «Слава! Слава! Слава!» І тоді ж ухвалюється рішення про відправлення до Києва на підтримку Центральної Ради 600 озброєних матросів, а також 17 делегатів від флоту. До речі Морська Рада УНР заборонила категорично усім морякам-українцям брати участь у каральних експедиціях, які посилаються на Донщину. [104, С. 133]

12(25) листопада Український Військовий комітет Чорноморського Флоту організував офіційне святкування проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки, відзначаючи це

підняттям синьо-жовтих прапорів на всіх кораблях. Переборюючи різні провокації російського командування, яке поширювало чутки, що нібито український військовий рух інспірується Австро-Угорщиною, Петлюра наполегливо продовжує втілювати в життя план створення національної армії рідного народу. Зокрема, 14 жовтня 1917 р. він звертається до генералів, штабних і старших офіцерів, що перебувають у резерві і відчують себе українцями, ставати на облік в Українському Військовому Генеральному Комітеті. У ті дні він поширює відозву до всіх українських громадян, щоб підтримували морально і матеріально своїх військовиків, допомагали родинам загиблих, вдовам і сиротам. [61, С. 264]

Проявляючи піклування про забезпечення українських солдатів і їхніх родин, Петлюра водночас хоче, аби рідне військо творилося дисциплінованим, щоб воно прищеплювало кожному рядовикові такі моральні цінності, як гуманність до цивільного населення і полоненого ворога чи беззбройного противника. Як голова Українського Військового Генерального Комітету він підписує спеціальний наказ, яким на справді демократичних традиціях запорожців визначається кодекс поведінки кожного козака і старшини. Цим документом, до речі, вперше вводиться вітання «Слава Україні, слава!», а також зовнішня відзнака кожного вояка – синьо-жовта стрічка на обшлагах обох рукавів. [104, С. 134]

Таким чином, наше дослідження розвитку українського військового руху у час повалення російського самодержавства, можна констатувати, що він йшов по висхідній лінії і, звичайно, виконував роль каталізатора загальнонаціональної визвольної боротьби. Його особливість полягала в яскраво вираженому самостійницькому характері. Це проявилось у перших спробах створення українських військових структур, національних армійських інституцій, а також у сформуванні перших українізованих військових частин. Усе це відбувалося значною мірою ще стихійно. Новостворені національні військові установи переживали процес

становлення і не мали, крім морального авторитету, практично ніяких інших важелів впливу на процеси українізації у російській армії. [101, С. 77]

1.2. Від «народної міліції» до формування збройних сил.

На Третньому українському військовому з'їзді наприкінці жовтня 1917 р., коли «Петлюра вийшов на поміст під оклики «Слава!», які неслись йому з тисяч вояцьких грудей», делегати поставили питання про створення власної державності. З чого починати? Книга биття кожного народу пишеться не чорнилом, а кров'ю, підказують соратники, треба було братися за формування своєї справжньої армії. І цей обов'язок покладається на Симона Петлюру. І він береться за його здійснення негайно. [11, С. 98]

Після проголошення Третім Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки він звернувся до всіх військових установ, частин і чинів Київського й Одеського округів, а також південного району Московського з такими словами: «Як представник революційної військової влади на Україні, здобутої революційними зусиллями, я безупинно стоятиму на стороні охорони інтересів революційної військової демократії на Україні – як української, так і неукраїнської. Тому в сучасний прикрий мент для України кличу всю революційну армію з уродженців України тісно згуртуватися для оборони інтересів революції, для оборони нового ладу й вищої революційної влади на Україні – Центральної Ради і її Генерального Секретаріату». [61, С. 274]

Того ж дня Петлюра видав наказ до українських військових частин і гарнізонів: «На українських військових з'їздах виразно зазначилося бажання українського вояцтва встановити у своїй батьківщині порядок і не допустити її до анархії й руйнування й це бажання твердо висловлено в резолюціях з'їздів, особливо третього. [101, С. 81]

Внаслідок останніх подій вся влада на Україні перейшла до Центральної Ради, та її Генерального Секретаріату, органу українського селянства, вояцтва й робітництва; військово начальство тепер призначається нею з

людей, які були б народнім бажанням і могли б бути заступниками народніх інтересів. Вони призначають молодших начальників, начальників залог інших та слідкують за їх діяльністю. Тому кожне усунення з посади військового начальства самою людністю буде вважатися самочинністю, яка веде країну до анархії, є нападом на Українську Республіку й через це ні в якому разі недопустиме. [104, С. 135]

Коли ж який-небудь військовий начальник не відповідає своєму призначенню, належить вдаватися, зазначивши факти, до вищого належного військового начальства, яке мусить негайно розібрати справи і вжити відповідних заходів. Всі ж самочинні усунення з посад начальників будуть вважатися анархічними і, як порушуючі інтереси Української Народньої Республіки, належним чином припинятися». З окремою відозвою звернувся Петлюра до солдатів: «Будьте організовані та з'єдинені – всі за одного і один за всіх. Наше військо молоде, воно тільки становиться на ноги, і ви своєю дисциплінованістю доведете, що являєтесь славними потомками великих предків...». [101, С. 81]

А тодішньому головнокомандуючому російської армії генералу Духоніну перший військовий міністр УНР Симон Петлюра вдарив телеграму такого змісту: «Волею Української Центральної Ради я покликаний до роботи як глава вищої військової влади України. Влада Київського військового округу покинула штаб і округ, не повідомивши про це нікого. Я прийняв цю владу, замінивши тих, хто втік з постів...». [104, С. 136]

У той історичний час громадськість уважно стежила за кожним кроком першого військового міністра. Ось він на площі біля Святої Софії, куди зійшлися чи не всі військові частини Києва з синьо-жовтими й червоними прапорами, дві сотні українських козаків з Кубані та легка артилерія. В товаристві командуючого округом Павленка, коменданта Києва генерала Цитовича й французьких, англійських і румунських консулів та місії Петлюра обходить військо, що стоїть «струнко» – під караул. [61, С. 278]

Військові частини на честь проголошення Третього Універсалу пройшли парадним маршем перед членами Генерального Секретаріату та іноземними гістьми: юнкери, потім донські козаки. їхній представник сказав: «Донські козаки вітають вільну Україну! Нехай живе Українська Народна Республіка!» Симон Петлюра, а за ним і весь народ відповів: «Слава донцям!». [11, С. 105]

Пізніше промарширував перший український полк георгіївських кавалерів, далі – богданівці, курінь імені Тараса Шевченка, київські дружини, артилерійський дивізіон, дві сотні кубанських козаків, яких народ вітав з незвичайною радістю, потім – перший запасний український полк, понтонери, зустрінуті гучним «Слава!», полк полуботківців, бойовий курінь українських соціалістів-революціонерів, київське «Вільне козацтво». Симон Петлюра вітав усіх окликом «Слава!», а народ повторював цей оклик. [101, С. 83]

Через два дні після народження Української держави, майбутнє якої бачиться її першим керівникам у федеративному зв'язку з демократичною Росією, Симон Петлюра передав у Ставку головнокомандуючого армією, в уд штаби фронтів, корпусів і дивізій звернення до українців, у якому зазначалося: «Заклику до війська народних комісарів Петрограда в особі Леніна і інших як правительства, якого не визнала більшість людності, не треба слухатись. Генеральний секретаріат Української Республіки веде переговори із загальноармійським комітетом і областями Росії про сформування центрального правительства з представників національностей і центральної революційної демократії, котра одна тільки може бути правомочною, щоб почати переговори про перемир'я. Всякі інші переговори принесуть нещастя, відкриють фронт для супротивника і призведуть до розшматування української землі. [104, С. 137]

Як генеральний секретар по справах військових Української Республіки звертаюсь, уповноважений українським правительством, до всіх українців на фронті з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку. В частях, спиняючи всякі спроби самовільних

вчинків, не допускати братання і перемир'я. Я вірю, що в цей час всі українські частини пособлять правительству Української Республіки виповнити свій обов'язок перед рідним краєм і не допустять до розгрому її супротивником. Генеральний Секретаріат вживає всіх заходів до того, щоб переговори про перемир'я було почато правомочним центральним правительством, в склад якого ввійдуть представники Центральної Ради та інших народів і областей». [101, С. 83]

В іншій своїй відозві Петлюра закликає українських солдатів: «Всі, як один, станьте навкруг Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Не допускайте погромів та безпорядків, бо як ви їх допустите, ганьбою вкриєте славне ім'я українського війська. Ніякі погроми не повинні бути припущені на нашій землі. Я вже викликав українські полки і дивізії, щоб охоронити порядок на Україні. Одночасно з цим я українізую різні частини в тилу: запасні полки піхоти й кінноти, гарматні дружини, саперів й інші батальйони з метою мати по можливості більше своїх частин. Війська будуть розміщені по цілій Україні, по всіх залізничних лініях і шляхах, аби скінчити з безладом і погромами. [61, С. 301]

Знайте, що все це я роблю по уповноваженню нашого правительства, правительства Української Народньої Республіки. Я несучу відповідальність перед Центральною Радою, перед Генеральним Секретаріатом і перед усім населенням за спокій у нашому краєві. Цю відповідальність я можу нести тільки тоді, коли буду спиратися на вас, українські солдати». [101, С. 84]

Повну підтримку як генеральний секретар з військових справ одержує Симон Петлюра від президії Всеукраїнської ради військових депутатів, котра направила спеціальне звернення до Української ради 9-ї армії, звідки висунули ідею скликати позачерговий військовий з'їзд з тим, щоб переформувати Генеральний секретаріат з військових справ. У цьому листі йшлося про необхідність «виконувати всі накази генерального секретаря Петлюри, котрий отримав довір'я з Всеукраїнського з'їзду, на підставі чого і призначений Центральною Радою. За діяльністю Українгенерсекретаря

військових справ стежить політичний кабінет Всеукради. Петлюра енергично формує частини і користується довір'ям Всеукради». [104, С. 137]

Не тільки українське вояцтво звертає свої погляди на Петлюру. З ним намагаються порозумітися представники політичних сил інших народів Росії, що також прагнуть будувати самостійне життя. Саме в ці дні відбуваються зустрічі військового міністра УНР з лідером кримськотатарського національного руху Джофаром Сейдаметом, 13 листопада Петлюра приймав військових аташе Англії і Франції полковників Чарльза і Граб'є, котрі цікавилися творенням українського війська. А представники сербсько-хорватських формувань на теренах України просили включити їхні підрозділи (2000 вояків) до складу української армії. [101, С. 83]

Оскільки в Росії не було законного уряду, з яким Центральна Рада могла б порозумітися в справі українського війська, що перебувало за межами України, Петлюра наказував усім українським військовим частинам в Петрограді, Москві, Казані, Петроградському Українському революційному штабові, українським військовим радам у Москві й Казані діяти за законом екстериторіальності. [104, С. 136]

А більшовики, зумівши за допомогою загітованого війська взяти владу в свої руки в центральних російських губерніях, намагалися поширити її й у національні окраїни колишньої імперії, де вже постали свої автономні уряди. Вони й закликали вихідців зі своїх країв повертатися додому. І потягнулися через українські землі десятки ешелонів... Поважаючи право інших народів і регіонів Росії на самовизначення й створення своїх державних утворень, що було задекларовано російською революційною демократією, Петлюра не перешкоджає прагненню солдатів-неукраїнців повернутися в рідні місцевості. Зокрема, з його згоди вільно переїхали через Україну козачі підрозділи з Дону. Це викликало велике невдоволення ленінського уряду в Петрограді, котрий намагався насильно захопити владу на Дону. Якраз прибулі через Україну озброєні фронтовики не допускали поширення більшовицької вакханалії на Дону, а козачі ешелони з демобілізованими, що

просувались через російську територію, не тільки роззброювалися червоногвардійцями, але й втрачали старшин, які заарештовувалися. [101, С. 84]

І от перепуск озброєних донських козаків через Україну стає для більшовицького керівництва приводом для того, аби втрутитися у внутрішні справи УНР, яку в Петрограді нібито визнають. У своєму сумнозвісному «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» Ленін, звинувачуючи Київ у підтримці ним Кубані і Дону на власну автономію, вимагав протягом 48 годин зректися права повноцінно представляти інтереси українського народу. [61, С. 313]

Але не тільки Генеральний Секретаріат Центральної Ради за підписами Винниченка і Петлюри відкинув ленінський ультиматум. Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів повністю підтримав дії уряду УНР. Особливо ж велике обурення погрози з Петрограда викликали в українських військовиків. Скажімо, екіпаж крейсера «Память Меркурия» з Чорноморського флоту радирував тоді до Києва: «Ультиматум Леніна–Троцького є грубе посягання на право Української Народної Республіки. Прохаємо рішуче відкинути. Протестуємо проти оголошення братовбивчої війни. Негайно сповіщайте, що нам робити». [101, С. 85]

Центральний комітет солдатських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу адресував свій протест більшовицькому урядові з вимогою дати відповідь на конкретні питання: «1) Соціаліст Ленін, хто Вам дал право об'являть українському народу війну. 2) Какое социалистическое учение дало Вам смелость посягать на самоопределение украинского народа. 3) Жажущий с компанией крови Вам мало ее на фронте. Вы хотите ее и внутри. Куда Вы ведете измученную и залитую кровью Россию?». [104, С. 137]

Оприлюднюючи цей ультиматум перед усім світом, українське вояцтво зверталося в ньому також до солдатів, робітників і селян всіх націй Росії із

проханням поміркувати над тим, чи будуть Ленін, Троцький і Криленко воювати з українським народом самі, чи ж пошлють їх. Невже ж не зрозуміло, писалося далі, що «пролетарські вожді» будуть «писати чернилами всевозможные декреты, а нас с вами заставят расписываться нашей кровью».

Козаки, сини вільної України, попереджали соціалістів зі Смольного, що коли ті не зупинять своєї злочинної узурпаторської діяльності, то вони із зброєю в руках піднімуться проти них, оскільки, мовляв, «еще не погас в сердцах сынов вольной Украины луч свободы, воли, равенства, братства». [11, С. 105]

Симон Петлюра виявляв активність і на засіданнях Генерального Секретаріату. Ось витяг із протоколу від 4 грудня 1917 р.: «...3. Вислухали і ухвалили виданий головою Генерального Секретаріату і генеральним секретарем військових справ акт до війська Юго-Западного і Румунського фронту про утворення Українського фронту. 4. По докладу генерального секретаря військових справ ухвалено кандидатуру на посаду головнокомандуючого Українським фронтом, генерала Головіна, командира 18-го корпусу, на посаду начальника штабу і в. о. командуючого Румунським фронтом. 5. Вислухали повідомлення генерального секретаря військових справ Петлюри про військовий стан на Україні». [61, С. 315]

І от перепуск озброєних донських козаків через Україну стає для більшовицького керівництва приводом для того, аби втрутитися у внутрішні справи УНР, яку в Петрограді нібито визнають. У своєму сумнозвісному «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» Ленін, звинувачуючи Київ у підтримці ним Кубані і Дону на власну автономію, вимагав протягом 48 годин зректися права повноцінно представляти інтереси українського народу. [101, С. 86]

Але не тільки Генеральний Секретаріат Центральної Ради за підписами Винниченка і Петлюри відкинув ленінський ультиматум. Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів

повністю підтримав дії уряду УНР. Особливо ж велике обурення погрози з Петрограда викликали в українських військовиків. Скажімо, екіпаж крейсера «Память Меркурия» з Чорноморського флоту радирував тоді до Києва: «Ультиматум Леніна–Троцького є грубе посягання на право Української Народної Республіки. Прохаємо рішуче відкинути. Протестуємо проти оголошення братовбивчої війни. Негайно сповіщайте, що нам робити». [104, С. 138]

Центральний комітет солдатських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу адресував свій протест більшовицькому урядові з вимогою дати відповідь на конкретні питання: «1) Соціаліст Ленін, хто Вам дал право об'являть українському народу війну. 2) Какое социалистическое учение дало Вам смелость посягать на самоопределение украинского народа. 3) Жажущий с компанией крови Вам мало ее на фронте. Вы хотите ее и внутри. Куда Вы ведете измученную и залитую кровью Россию?». [61, С. 316]

Оприлюднюючи цей ультиматум перед усім світом, українське вояцтво зверталося в ньому також до солдатів, робітників і селян всіх націй Росії із проханням поміркувати над тим, чи будуть Ленін, Троцький і Криленко воювати з українським народом самі, чи ж пошлють їх. Невже ж не зрозуміло, писалося далі, що «пролетарські вожді» будуть «писати чернилами всевозможные декреты, а нас с вами заставят расписываться нашей кровью».

Козаки, сини вільної України, попереджали соціалістів зі Смольного, що коли ті не зупинять своєї злочинної узурпаторської діяльності, то вони із зброєю в руках піднімуться проти них, оскільки, мовляв, «еще не погас в сердцах сынов вольной Украины луч свободы, воли, равенства, братства». [101, С. 87]

Симон Петлюра виявляв активність і на засіданнях Генерального Секретаріату. Ось витяг із протоколу від 4 грудня 1917 р.: «...3. Вислухали і ухвалили виданий головою Генерального Секретаріату і генеральним

секретарем військових справ акт до війська Юго-Западного і Румунського фронту про утворення Українського фронту. 4. По докладу генерального секретаря військових справ ухвалено кандидатуру на посаду головнокомандуючого Українським фронтом, генерала Головіна, командира 18-го корпусу, на посаду начальника штабу і в. о. командуючого Румунським фронтом. 5. Вислухали повідомлення генерального секретаря військових справ Петлюри про військовий стан на Україні». [104, С. 139]

Далі з цього протоколу дізнаємось про те, що штаб Українського (Румунського) фронту й увесь технічний апарат ставки вже перебували в руках українців. Заарештовано самозваний військово-революційний комітет. Вояки українського гарнізону зайняли штаб Південно-Західного фронту, телеграф, прямий провід тощо. їм надавало допомогу російське небільшовицьке військо. В Жмеринці успішно роззброєно більшовицькі частини. В цій акції брали участь підрозділи Волинського полку, які мали виїхати в Київ на допомогу більшовикам. Але підтвердивши своє національне самовизначення вже у вагонах, вояки залишили їх і отримали зброю від українського корпусу. Проводиться роззброєння збільшовиненого війська на станції Козятин, у Білій Церкві та інших містах. [61, С. 316]

Як записано в протоколі, на прохання Симона Петлюри це засідання ухвалило: «1) Генеральний секретаріат, з огляду на державну необхідність, вважає потрібним для охорони порядку в краю викликати організації «Вільного козацтва»; 2) Внести в Центральну Раду проект асигновки 1 000 000 крб. під отчет в розпорядження Генерального секретарства військових справ ... 6) Вислухано повідомлення генерального секретаря Петлюри про виданий ним наказ українському військові Північного фронту не виконувати приказів Криленка і сповнити свій національний обов'язок щодо України, на яку з Петрограда насувається небезпека...». [101, С. 85]

У розвиток цієї ухвали Петлюра надсилає телеграму українському комісарові Північного фронту: «З огляду на те, що петроградські народні комісари втручаються в справи УНР, а прапорщик Криленко видав наказ

послати більшовицьке військо на Київ і Україну та загрожує нашим державним інституціям: Центральній Раді, Генеральному секретаріатові і взагалі нашій Народній республіці, й з огляду на те, що ми всі, як один, мусимо боронити свої села й увесь край від руїни й занепаду та своїх жінок, дітей і батьків від насильств, наказую: ніяких наказів прапорщика Криленка ні його комісарів, ні большевицьких комітетів не виконувати. Всі українці Північного фронту підлягають вам і фронтовій раді через ближчі свої ради. [11, С. 105] Одержавши цей наказ, негайно організуйте український командний склад... займіть відповідне становище як до революційних комітетів більшовиків, так і до так званих народніх комісарів і покажіть, що той, хто піднімає руку на молоду Українську Народню Республіку й її добробут, знайде у вояках-українцях Північного фронту, свідомих і вільних дітей своєї республіки, рішучий, твердий одпір. Доручаю вам для переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликаються вашим географічним становищем щодо Петрограда, звідкіля насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб цю небезпеку спинили біля Петрограда». [104, С. 141]

І українське вояцтво одразу ж відгукнулось на заклик свого першого військового міністра. Маючи повноваження свого уряду, Петроградський Український Революційний штаб на чолі з отаманом Байздренком поставив до відома Раду Народних Комісарів РСФРР про те, що конфлікт між двома державними новотворами на терені колишньої імперії може бути розв'язаний за умови дотримання таких умов:

«1. Признание со стороны Совета Народных Комиссаров прав Украинской Народной Республики и полное невмешательство его в дела Республики.

2. Удовлетворение требования об украинизации воинских частей и вывода этих частей из других фронтов в пределы Украины.

3. Надлежащее регулирование вопроса о денежных знаках и золотом запасе.

4. Невмешательство Совета Народных Комиссаров и Ставки Главковерха в управление Украинским, т. е. Румынским и Юго-Западным фронтами.

5. Разрешение вопроса о мире при участии Украинской Республики».

Хвиля обурення діями більшовицької влади охопила все українство в солдатських шинелях і матроських бушлатах. Так, у своїй відозві Українська рада 10-ї армії, чітко вказувала, звертаючись до Криленка: «Чи читали Ви Третій універсал Центральної Ради, в якому вона говорить про мир; коли не читали, то потурбуйтеся прочитати. Крім того, ми домагаємось від Вас відповіді на таке питання: чи не той зірвав мир, хто замирив з німецькими генералами і став добивати військо, розбещуючи його обіцянками негайного демократичного миру та вихоплювати полк за полком, дивізію за дивізією, посилаючи проти українського народу, який не просив, щоб Ви приходили його бити. Де Ваша артилерія? – громить Україну. Де ваші полки? – Ви їх послали на наших батьків і матерів. Громадянин Криленко, Ви, сторонник миру, вели переговори з німецькими генералами, а оповістили війну українському народові. Ви розбили військо так, як не розбивав його ні разу Гінденбург... Нас, українців, Ви також кличете за собою. Та як же ми підемо за тим, хто громить наш край, хто вбиває наших батьків і матерів, хто арештовує наші організації, хто розгонить наші з'їзди, хто не посоромився посадити в тюрму нашого обранця до Установчих зборів Лебединця? Ви не тільки кличете – Ви обіцяєте гроші, які Ваші «красногвардейцы» зберуть з наших недобитих жінок і батьків. Як Ви посміли купувати нашу душу? Ми не продаємося, «громадянин». Наші діди і прадіди накладали головами за волю і нас учили вмирати. Геть зо своїми руками, не протягайте їх до нас, – вони занадто в крові...». [104, С. 142]

Відгукуючись на звернення Петлюри, Український військовий революційний штаб Західного фронту станом на 18 грудня 1917 р. вже виробив накази й інструкцію всім українцям для переходу на територію УНР

– «з харчами справа дуже погана, але до кордону України доб'ємось». Скажімо, для 3-ої і 10-ої армій маршрут пролягав через Молодечно, Мінськ, Жлобин, Коростень; для 2-ої – Ст. Синявка, Замір'є, Луні-нець, Сарни, Рівне. Повідомляючи, що «весь рух почнеться в ніч з 26-го на 27-е грудня (настрій козаків бадьорий рішучий, при частинах є кулемети і всі технічні засоби)», керівники цього штабу лишень просили, аби була передбачена «гарна організація, щоб зустріти військо в межах України на зазначених маршрутах з харчами і одразу дати йому вказівки щодо помешкання і дальшого розташування по Україні». [101, С. 86]

Петлюра, можливо як ніхто інший, розумів, що в основі конфлікту між Україною і Росією лежить різниця між характером революції на їхніх територіях. На теренах Великоросії, як зазначав А. Жук, вона має «переважно соціальний і класовий момент, в Україні революція має національно-міжкласовий характер». [61, С. 323]

Водночас Петлюра як генеральний секретар намагається створити міцну військову структуру в Києві. Це саме за його наказом від 7 грудня 1917 р. тут розпочинається формування 1-ої Сердюцької дивізії під командуванням полковника Капкана, до якої включаються полки імені гетьмана Павла Полуботка, імені Богдана Хмельницького, імені Петра Дорошенка, імені Івана Богуна й гарматна бригада імені Михайла Грушевського. Саме Симон Петлюра, за свідченням генерала Грекова, доручив йому сформувати 2-гу Сердюцьку дивізію, а генерал Ревішин очолив 3-тю Сердюцьку кінну дивізію. За пропозицією Петлюри уряд УНР ухвалив мобілізувати для захисту території з півночі та сходу – армію, для охорони залізниць – вільне козацтво. [61, С. 324]

З огляду на те, що збільшовичені війська, особливо з великоросів, які потягнулися з фронту і почали грабувати мирне населення, не підпорядковуючись розпорядженням Центральної Ради, Петлюра наказав роззброїти їх і відправити вглиб Росії. [104, С. 142]

На Україну з півночі в цей час якраз насувалася небезпека – десять ешелонів «фанатично настроєних військ, які одержують гроші», про що повідомив на згаданому засіданні Порш. Яка збройна сила могла їм реально протиставитися – цього питання детально не обговорювали. Наступного дня, до речі, Генеральний Секретаріат розглядав проблему створення національних збройних формувань. Товариш генерального секретаря з міжнаціональних справ Одинець переконував, що «російське військо – демократичне і буде виконувати накази української влади», а його колега Міцкевич – про по-требу відновити на території України формування польського війська. Також стояло питання і про творення білоруських національних частин. [101, С. 87]

Симон Петлюра не тільки тому хотів пошвидше відправити з теренів УНР неукраїнські частини, бо вони були джерелом нестабільності, але й з тих міркувань, що донські, кубанські, уральські, сибірські козаки, прибувши зі зброєю і старшинами до рідних місць на заклик своїх новопосталих урядів, зможуть стати важливою запорукою відновлення правопорядку і убезпечення від спроби захоплення там влади більшовиками. [61, С. 333]

Щоправда ці зусилля Петлюри зустрічають опір голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка. Останній продовжує наївно вважати, що з більшовицьким урядом Росії можна домовитися мирно, а відтак немає потреби готувати власні збройні сили до відсічі її агресії, в загрозі якої так наполегливо переконував у своїх виступав генеральний секретар з військових справ. У відповідь на тверду позицію Петлюри Винниченко інспірує появу в київській «Робітничій газеті» кількох публікацій, якими робиться спроба посіяти недовіру до таких кроків Петлюри. Зокрема, газета стверджувала, що «утворення сердюцьких полків не являється в інтересах ні селянства, ні робітників, є затією буржуазних кіл громадянства чи їхніх прихвоснів, і тому вся демократія мусить об'явити цим буржуазним намірам найрішучішу війну». [61, С. 334]

Таку війну Винниченко оголошує насамперед Петлюрі. Між ними на засіданнях Центральної Ради й Генерального секретаріату виникають гострі суперечки. Не розуміючи, що мирні переговори, які велися між УНР і РСФРР для більшовиків є лише прикриттям підготовки до збройного походу в Україну, на засіданні 12 грудня у своїх звинуваченнях на адресу Петлюри Винниченко фактично повторив слова більшовицького комісара Сталіна про відповідальність Петлюри за розвал «єдиного фронту», за допомогою якого Ленін та його соратники збиралися поширити свою владу не тільки на терени колишньої імперії. [104, С. 143]

За те, що Петлюра хотів створити справжню армію, Винниченко з своїми соратниками всіляко висміював генерального секретаря військових справ як «малого Наполеона», дорікаючи йому, що він, мовляв, зробився спеціалістом не тільки «по часті молебнів», але й прагне кожного українця вбрати в шапку з червоним шликом». [101, С. 87]

Крім того, в цей період, як і раніше, Симон Петлюра прагне залучити до лав української армії щонайбільше патріотично налаштованих старшин. Зокрема, заходами секретаря з військових справ перейшли на службу до українських збройних сил командуючі: Південно-Західним і Румунським фронтами – генерали Володченко й Щербачов, Чорноморського флоту – адмірал Немітц, Одеського – генерал Єльчанінов та багато інших талановитих воєначальників. Окремі з них влилися в ряди армії УНР лише з поваги до Симона Петлюри. Одним з таких був відомий військовий учений і талановитий командарм Микола Юнаків. Довідавшись, свідчив він пізніше, що «Петлюра являється одним з головних будівничих новопосталої Української держави, я побачив у цьому запоруку успішного завершення української справи, і у мене потай появилася думка про те, щоб стати його ближчим співробітником». [61, С. 345]

Не тільки окремі генерали зголошувалися служити під керівництвом першого військового міністра УНР Симона Петлюри – 4 грудня 1917 р. загальні збори чинів Одеського військового округу майже одногосно (двос

утрималося), «працюючи в інтересах демократії, визнали єдино правильною владу на Україні Центральну Раду». Великим актом моральної підтримки в творенні української національної армії було те, що колишній військовий міністр Російської імперії Верховський як справжній українець запропонував свої послуги братам по крові. [104, С. 142]

Таку політику – формування українських збройних сил – Симон Петлюра намагався проводити якнайрішучіше, що, зрозуміло, викликало шалену лютю у поборників «єдиной и неделимой» в більшовицькому варіанті й повне нерозуміння з боку Володимира Винниченка. 15 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату Симон Петлюра наполягав на тому, щоб остаточно визначитися, «чи воюємо ми, чи ні», оскільки більшовицькі частини вже розпочали відкриту агресію, зайнявши Харків. Замість того, щоб відбити це місто, як вимагав Петлюра, Винниченко висловлювався, що «раніше треба запитати Совіта Народних Комісарів, чи воює він, чи ні». Мовляв, «тільки тоді можна зважитися на такі рішучі засоби боротьби». [101, С. 88]

Коли ж на засіданні соціал-демократичної фракції Центральної Ради 17 грудня Петлюру знову почали розпинати колеги-соціалісти за те, що він одноосібно затвердив «Статут Української Народної Армії» з метою зміцнення військової дисципліни в умовах розгнужаної більшовицької агітації, що згубно впливала на українізовані частини, справа його перебування в уряді Винниченка постала принципово. Певен того, що брутально зневаженим соціалістами документом закладається основа для створення української армії (бо, як вважав автор Статуту, вкрай необхідно було «мати свою армію настільки сильну, щоб одбити можливі напади на Республіку й охоронити свою свободу»), Симон Петлюра на знак протесту 18 грудня подає у відставку. Для нього вже залишається аксіомою: «Свою роль в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні елементи і не захитується самий пріоритет державності. Там, де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає межі державної

доцільності, там захитується і внутрішня сила армії – її єдність та дисциплінованість». [101, С. 91]

Засідання Генерального Секретаріату цього дня вже відбувалося без Петлюри. Його заяву про відставку оголосив Винниченко й повідомив про призначення на посаду генерального секретаря військових справ Миколи Порша. Про долю української армії говорили на засіданні Генерального Секретаріату лише 30 грудня 1917 р.. Тоді було заслухано доповідь Порша «про створення української міліційної армії і основні тези проекту організації частин гайдамацьких корпусів як інструкторів української міліційної армії». [104, С. 143]

Але творення українських частин у запіллі теж було не легким завданням. Це може виглядати парадоксально, але головною перешкодою цьому був брак кваліфікованих і певних з національно-українського погляду старшин і підстаршин. Та й у самому українському військовому центрі, в Генеральному комітеті, не було видатних військових фахівців, які б створили хоч би початки регулярної української армії. Великою перешкодою був національний романтизм, який охопив деяких нечисленних генералів українського походження, що зголошувались і до Української Центральної Ради, і до Генерального Військового Комітету. Але покликані до Українського Військового Генерального Комітету, вважав один з діячів Центральної Ради Микола Ковалевський, не створили диспозиційного центру українських збройних сил. У своїй більшості вони займали чисто кон'юнктурне становище в українській справі. Це були, так би мовити, «тимчасові українці», українці, «до виповідження». Вони приєднались до українського національного руху, щоб створити на Україні протизвагу дозріваючому більшовизмові, і погоджувались працювати в українській армії, але тільки до часу відновлення Російської імперії. [101, С. 94]

Особливо гостро відчувався брак кваліфікованих і досвідчених старшин-українців, надійних з погляду національних інтересів. Це були попросту одиниці, тому доводилось ставити на чолі не тільки сотень, але полків і

дивізій людей без відповідного військового досвіду. Не багато полковників російської армії, які були б свідомими українцями в повному значенні, прийшли тоді під синьо-жовті прапори. Від полковника вниз було трохи більше старшин-українців, що мали відповідні кваліфікації і могли перебрати команду. Кілька генералів українського походження не могли входити в рахунок. І ось у таких обставинах відбувалася організація українських частин. Треба було шукати революційних методів у творенні нової української армії і відповідного людського матеріалу на командні посади. При цьому не слід було забувати про те, щоб до старшинської верстви не діставалися агенти противника. [104, С. 144]

Тобто, без фахового керівництва творити регулярну армію було дуже важко. Тож більшість військових частин, утворених 1917 р., виявилися імпровізованими. І хоч було чимало відданих справі людей, але не було належного загального військового керівництва. Ті ж українські одиниці з фахових старшин, які прилучилися до українського визвольного руху після революції 1917 р., дозріли і перетворились на полководців лише в її процесі. Вони виступили на арену подій як полководці вже в третій фазі наших державних змагань. Так було з талановитим генералом Сальським, який лише в 1919 р. проявив свої здібності як український полководець своїми глибоко продуманими стратегічними операціями на чолі Запорізького корпусу. Так було з прославленим своїми рейдами в 1919 р. генералом Удовиченком. Так було з генералом Безручком, як також з генералом Юнаковим. І так було майже з усіма нашими видатними генералами і полководцями. [101, С. 93]

Найгарячіші голови повсякчас робили закиди Генеральному комітетові, а головне Петлюрі, в тому, що він українізовує армію виходячи виключно з інтересів загальноросійських. Однак російська влада й російське командування краще за цих опонентів розуміли, що створення Української армії приведе до самостійності України. Проте Петлюра, котрий в цьому ніскільки не сумнівався, добре знав фактичний стан українських національних сил і можливості противників на кожному етапі цього процесу.

Він бачив абсолютну військову перевагу ворога, тому був змушений до слушного часу глибоко приховувати свої справжні переконання та наміри. Вся «вина» Петлюри в його діяльності 1917 р., як наголошував В. Кедровський, полягала в тому, що він умів далеко бачити, цілком правдиво оцінювати факти й ніколи не піддавався ілюзіям тимчасових успіхів. [101, С. 96]

Трагедією діяльності Петлюри стало те, що його не розуміли ті, втілюючи бажання й прагнення яких, він провадив свою працю, бо не було потреби у той час ширше розкривати для них свої справжні переконання й плани. Тож крайні націоналісти, оті найгарячіші голови, дорікали Петлюрі в угодовстві з російською владою, а справжні угодовці вважали, що армія Україні непотрібна, бо сподівалися досягти більше «порозумінням» з противниками. Тому ті й інші намагалися підірвати авторитет Петлюри не лише в масах вояцтва, а й у самому Генеральному комітеті. [104, С. 145]

Проте їм мало щастило в цьому. Все обмежувалося тимчасовими розладами і в без того складному процесі військової розбудови. Кілька разів у Генеральному комітеті доходило до кризи, призначалися перевибори його президії та голови. Опозиція Петлюрі, яка, до речі, зазнала цілковитої поразки в Генеральному комітеті, їздила на чолі з підполковником Поплавком до російського генерала Корнілова скаржитися на Комітет і пропонувала розігнати його, посилаючись лише на те, що Петлюра не був військовим. Усе ж, незважаючи на всі ці заходи й атаки, опозиція не спромоглася виставити замість нього жодного кандидата, за яким пішли б інші члени Комітету, хоч і мала в себе полковників і генералів. Навіть зовнішні спроби впливу на прихильників Петлюри з боку В. Винниченка, М. Шаповала й почасти М. Грушевського не могли викликати його заміни як голови Комітету іншою особою. З-поміж багатьох тодішніх активних українських діячів Петлюра вирізнявся своєю скромністю і колосальною працездатністю. За різних обставин він знаходив правильну лінію поведінки,

а також швидко накреслював шляхи і плани праці в широкому державному масштабі. [101, С. 97]

Генеральний Військовий Комітет, маючи надійними українськими патріотами тільки нижчих старшин, мусів переборювати величезні труднощі при формуванні українських військових частин і, що важливо, при виробленні загального плану військової організації України. І зовсім безпідставним є закид наших різних критиків, що в силу партійного ключа і всевладної партійної математики, на чолі Генерального Військового Комітету поставлений був, так би мовити, цивільний український політик і діяч Симон Петлюра, який був українським соціал-демократом. Якби цю справу вирішували у вузькопартійних інтересах, то ані Український Військовий з'їзд, ані Українська Центральна Рада не призначали б соціал-демократа на таке відповідальне становище, бо ж останні були в меншості. [104, С. 146]

Більшість членів Українського Військового з'їзду належали до української партії соціалістів-революціонерів, а в Українській Центральній Раді ця партія разом з членами Всеукраїнської Селянської Спілки становила абсолютну більшість. Отже, якби справа була такою простою, як це представляють різні критики, то не Симон Петлюра був би визначений шефом Генерального Військового Комітету, а один з видатніших соціалістів-революціонерів з їхньої військової групи. А таких було чимало: полковник Пількевич, підполковник Жуківський або сотник Кедровський, які були обрані до Військового Генерального Комітету. [61, С. 346]

В особі Симона Петлюри була знайдена людина, що, не дивлячись на своє цілком цивільне минуле, зрозуміла всю вагу військової організації України, як і складний характер підготовчих організаційних кроків. Між іншим, нагадував М. Ковалевський, у той самий час у російському Тимчасовому Уряді на чолі військового міністерства став Олександр Гучков, відомий політик, людина наскрізь цивільна. Крім того, на чолі військової організації, особливо в перехідову добу, треба було поставити такого

українського діяча, який разом із розумінням значення військової справи, єднав би в собі глибокий український патріотизм і вірність національній справі. І такою людиною був власне Симон Петлюра. [101, С. 98]

Оцінюючи працю Генерального комітету, наголошував В. Кедровський, «треба завжди пам'ятати ті обставини, в яких вона здійснювалася. Треба завжди пам'ятати ті спочатку слабкі українські національні сили, на які він опирався в боротьбі проти незмірно міцніших ворогів, що боролися з «сепаратизмом». Коли Комітет не дався спровокувати й дійшов до того часу, що перетворився у Військове Міністерство та Генеральний і Головний штаби Української Армії, то він мусить завдячувати головне умілій та обережній, а разом з тим і послідовній тактиці, яку провадив його голова С. Петлюра, що увесь час був душею й мотором українського військового руху». [101, С. 99]

І з проголошенням Української Народної Республіки всі ті напрацювання стали основою створення справді боєздатної національної армії, яка й тільки могла стати гарантом власної державності рідного народу. Бо, на глибоке переконання Симона Петлюри, українські мечі ще дуже рано було тоді перековувати на рала. На жаль, до нього не прислухалися ті, хто взяв на себе головний провід молоді Української держави. [104, С. 147]

Для України настали трагічні часи. А власних збройних сил залишилося так небагато. Лише тепер, коли агресивна політика більшовиків стала наочною реальністю, більшість діячів Центральної Ради остаточно переконалися в неможливості федерації з Росією, навіть лідери партій, які доти не бажали самостійності України, заговорили про політичне відокремлення. До цього підштовхували й Центральні Держави в Бересті: мовляв, у такому разі вони визнають УНР і підпишуть мирну угоду з нею, як із країною цілком суверенною. Під артилерійську канонаду більшовицьких військ, що вже долинала зі сходу, в Києві почали гарячково готуватися до цього. [61, С. 353]

За обставин, що склалися, членам Центральної Ради й уряду працювати доводилося в дуже напруженій атмосфері - вони майже не відпочивали.

Часто засідання тривали до другої–третьої години ночі, а о восьмій–дев'ятій ранку всі вже мали бути на своїх місцях. В ті дні найбільші зусилля спрямовувалися на підготовку проекту Четвертого Універсалу – саме цим документом повинна була проголошуватися самостійність Української Народної Республіки. [11, С. 108]

Більшовицький уряд, довідавшись про ці плани, вирішив не допустити проголошення Четвертого Універсалу. Маючи достатню кількість інформації про справжній стан і кількість українських збройних сил – такі відомості до Петрограда подавали не лише місцеві більшовики, а й свої соціалісти, він кинув власні війська проти столиці України з трьох боків, аби зайняти Київ якнайшвидше. Маючи величезну кількісну перевагу, ворог почав тіснити нечисленні українські відділи. Уряд УНР змушений був вислати на Лівобережжя свої останні збройні резерви. [104, С. 148]

Але ослаблення київського гарнізону за наказом з Петрограда використали місцеві комуністи, до яких приєднувалося чимдалі більше дезертирів з тих частин, які ще не потрапили на фронт, і демобілізованих Поршем з лав українських полків, що перейшли до більшовиків під впливом їхньої демагогічної пропаганди. У столиці України розпочався відвертий збройний виступ проти законної влади українського народу. Розгорілися запеклі криваві бої на вулицях. Усі зусилля українських збройних відділів було спрямовано на те, щоб втримати залізницю й центр міста, де засідала Центральна Рада. За ці райони точилася вперта боротьба. Кулі долітали вже до приміщення Центральної Ради, де й далі відбувалися засідання. Однак нікому в голову не спадало на гадку шукати спокійнішого місця – навіть тоді, коли над залом засідань посипалося розбите скло. [101, С. 99]

Ситуація погіршувалася щогодини, а проект Універсалу ще тільки узгоджувався і лише наступного дня він мав надійти на розгляд фракцій Центральної Ради. Аби врятувати становище й дати змогу Центральній Раді обговорити й ухвалити Четвертий Універсал ще в Києві, по можливості за нормальних обставин, вирішено було відтягнути сили з фронту, а деяким

частинам прибути до самої столиці, щоб ліквідувати більшовицький виступ. Київській залозі наказувалося протриматись бодай кілька днів. [61, С. 354]

Про ситуацію, що склалася в Києві, особливо щодо його оборони від більшовиків, свідчив у своїх споминах Всеволод Петрів, який на чолі українізованого ним полку гордієнківців пробився через сніги і болота Полісся у січні 1918 року боронити Центральну Раду. За браком військових загонів у Києві охороняти Державний банк доручили урядовцям Військового секретаріату, по черзі переходячи від бойової до канцелярської справи і навпаки. Тож прибуттю добровольців із Західного фронту тут дуже зраділи й наказали негайно видати кожному бійцеві як винагороду по 300 карбованців, старшині – по 1000, а тоді це були великі гроші. [101, С. 101]

Розуміючи, що така віддяка за тих умов поклала б край існуванню полку, Петрів заявив: кожен із нас ішов до Центральної Ради й Києва не за грошима, а для оборони прав українського народу. Тому просив, щоб для його полку видали лише ті гроші, які йому призначалися на утримання і яких уже другий місяць він не діставав. [104, С. 149]

Неспроможність тодішнього військового командування виявилася і в тому, що воно розпорошувало наявні сили. Комендант оборони Києва Ковенко, наприклад, попросив полковника В. Петріва виділити 12 козаків з кулеметом на Хрещатик, 10 – на бульвар і 15 ще кудись. Щоб уникнути такого безладдя, фронтовий старшина рішуче відмовився виконувати подібні накази, бо це означало розірвати боєздатний полк і перетворити його на дезорганізований натовп, яким уже стали полуботківці. Якщо хочете використати полк як впорядковану одиницю, а не як випадково зібрану ватагу, заявив Петрів, то дайте йому певну ділянку й конкретне бойове завдання. [11, С. 109]

На це змушені були погодитися в штабі, й гордієнківці не тільки відкинули противника від приміщення Військового секретаріату, а й досягли Великої Володимирської та Софійського майдану, де з'єдналися із січовими стрільцями, що йшли з боку Львівської. [61, С. 355]

Тим часом виникла загрозна ситуація з боку заводу «Арсенал». Невідомо було, хто мав тримати оборону на цій ділянці. В штабі зчинилася метушня: похапцем збирають папери, туди-сюди бігають озброєні люди, сам комендант з револьвером у руках напучує писарів штабу, а за 150 кроків від приміщення чекають наказу 300 фронтників. [101, С. 102]

Паніку здійняло «Вільне козацтво», доповівши, що Державний банк захопили арсенальці, на бік яких перейшли українські частини. В штабі ж думали, що це гордієнківці. Лише після довгих пертрактацій зі штабом вільних козаків і Військовим секретаріатом, писав Петрів, він домігся того, щоб у районі дій полку не було ніяких інших військових загонів. І вже до вечора гордієнківці очистили цей відтинок, оточивши і Державний банк, і рів, який відділяв будівлю «Арсеналу». [104, С. 151]

Однак не можна сказати, що гордієнківці стали господарями свого району. Тим паче, що вночі більшовики захопили водогінну станцію на Подолі, залишивши Київ без води і світла. Тож цілий день підлеглі полковника Петріва перестрілювалися з «Арсеналом», причому найбільше ризикували ті, хто був у залозі школи сліпих, бо тут доводилося під вогнем носити воду через вулицю з криниці – не тільки для себе, а й для незрячих, які не могли дати собі ради. [61, С. 356]

У невпинній боротьбі гордієнківцям пощастило збити всі пости арсенальців на шосе вздовж Дніпра, вийти до Ланцюгового мосту й вислати вперед розвідку. Таким чином полк досяг Печерська з боку Дніпра.

Штаб оборони шукав резервів і ледве назбирав 20-30 людей. Потрібні були сіно й овес для коней. Однак вози й варту, що вирушили на інтендантські склади Печерська, захопив ворог. Лише одному пораненому бійцеві вдалося повернутися до полку. Він повідомив, що всю охорону й погоничів розстріляли. [101, С. 103]

Надвечір курінь «нейтральних» чорноморських українських моряків відбив у ворога водогінну станцію і, запустивши її, дав містові воду і світло. А в Києві все кипіло. Арсенальці намагалися розбити українські підрозділи,

що були за Дніпром, і захопити Ланцюговий міст. Наступаючи з боку Подолу, більшовики пробували заволодіти приміщенням головної пошти й Центральної Ради.

Увечері того ж дня Слобідський Кіш перебрався через Дніпро, причому «Червоні гайдамаки» перейшли Ланцюговий міст, а «чорні» з боєм прорвалися через стратегічний дерев'яний, розташований нижче. У звичайній вояцькій шинелі з багнетом за плечима Симон Петлюра вів «чорних» гайдамаків. Був бадьорий, енергійний. Дивлячись на нього в ті хвилини, згадував І. Гаврилюк, вірилося, що тепер ми переможемо. [101, С. 104]

Так, поява Симона Петлюри на чолі боєздатного війська в Києві вселила впевненість його захисникам. Зрештою, як справжній український патріот він не міг сидіти спокійно, коли доля Вітчизни вирішувалася на полі бою. І вже невдовзі після своєї відставки з посади воєнміна він прийняв пропозицію очолити Гайдамацький Кіш Слобожанщини – військо нового типу, яке не мало нічого спільного із старими російськими традиціями. [104, С. 152]

Як тільки Петлюра одержав дозвіл військового командування, одразу ж кинувся до телефону. Він обдзвонив редакції київських газет, куди передав свій перший наказ як Отаман Коша Слобідської України і який мав бути надрукований уже наступного ранку. Цей же наказ Петлюра продиктував також начальникам залізничних станцій. [61, С. 358]

Справді, наступного дня весь Київ знову заговорив про Симона Петлюру, а до його помешкання, що вже стало штабом Коша, потягнулися козаки і старшини, які вже читали по місту об'яви з намальованим козаком з оселедцем про вступ до нового формування. Приходили «чорні» і «червоні» гайдамаки зі своїми старшинами, січові стрільці, курсанти військової школи – всі йшли до отамана Петлюри. «Я тішився, – згадував Микола Чеботарів, – коли бачив усе нових і нових військових одинцем, а то й з меншими чи більшими гуртами козаків, що йшли до отамана Петлюри. Справджувалися мої надії, що ім'я С. Петлюри послужить допомогою скорому й успішному

формуванню Коша». [101, С. 105]

На заклик Петлюри відгукувалися всі, хто був відданий серцем ідеї української державності. Цей здоровий національний дух знайшов найбільше розуміння серед молоді. Петлюрину відозву із зображенням «здоровенного козарлюги з оселедцем і шапкою зі шликом» полковник Петрів побачив у приміщенні Військового секретаріату УНР у січні 1918 року. Вона, зокрема, «закликала тих, хто бажає боронити Вільну Самостійну Україну вступати до Слобідського Коша та зголошуватись до прийомного бюро, яке міститься тутки...». [101, С. 102]

Після придушення арсенальського заколоту життя в Києві почало нормалізовуватися. Відновився рух трамваїв, повідчинялися ресторани, їдальні, крамниці, знову функціонували театри. З'явилась можливість нормальної праці в Центральній Раді й усіх державних інституціях. Саме завдяки цьому було завершено підготовку проекту Четвертого Універсалу, обговорено, виправлено й 22 січня 1918 року пізно вночі цей великого значення акт ухвалила Центральна Рада. [104, С. 153]

Сталося: Україна – Самостійна Суверенна держава. Уже 23 січня весь цивілізований світ дізнався про непохитну волю українського народу. А десятиденні бої за столицю України під проводом Симона Петлюри дали змогу українській владі набути виразних форм і одержати першу політичну перемогу, підписавши з Центральними Державами 9 лютого 1918 року мирну угоду в Бересті. [61, С. 361]

І цьому плідно прислужився Симон Петлюра, давши наочний доказ, що він був не тільки видатним організатором, вождем мас, але й хоробрим воїном. Ці події французький професор Шарль Дюбре оцінив досить красномовно: «Бог виявив ласку до українського народу й послав йому Симона Петлюру» (цит. за: Артюшенко Ю. До історії української армії та її традиції *11 Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді.* – 1962. – Ч. 12. – С. 8).

Проте допущені прорахунки давалися взнаки. І не могла врятувати

становища юнацька самопожертва під Кругами, хоч там уперше після Полтавської битви 1709 року, було закладено національно-моральні підвалини українських збройних сил для безкомпромісної боротьби за власну державність. Лише після Крут, стверджував М. Лиманець, українська стратегія мала точку опори для здійснення своїх завдань: «Чин крутянських героїв гострим лезом вривався до нейтрально-аморфних українських військових мас, зрівав з українського ґрунту пацифістичний параліч і покликав до бою за власну державність новітніх запорожців, січових стрільців і вільних козаків». [101, С. 103]

Після Крут на фронт виїхав останній резерв Гайдамацький корпус, який складався з тисячі бійців і лише однієї гармати. Не доїжджаючи Крут, Петлюра дізнався, що студенти загинули, а попереду вже немає ніяких українських військ. З огляду на це було ухвалено рішення прийняти бій біля станції Бобрик. Але тут надійшла звістка про те, що Київ в руках більшовиків. Перед петлюрівським відділом стала дилема: або припинити боротьбу, або загинути в нерівній боротьбі Петлюра скликає військову раду. [61, С. 364]

Наступного дня українські війська (гайдамаки, січовики, юнацька школа розпочали наступ на Київ. Втративши до 30 вбитими, петлюрівські війська увірвалися до столиці й закріпилися в Києво-Печерській лаврі. [104, С. 154]

З цього менту велика популярність Петлюри між військовими зростає до недосяжної височини, і це власне врятувало ситуацію, бо з одного боку треба було провадити війну з більшовиками, що наступали на Київ з півночі, з другого – треба було упорядковувати армію, більш-менш організувати її, бо під час повстання створилося багато самочинно частин різноманітного складу, які визнавали тільки авторитет Петлюри. [11, С. 109]

Наступного після Берестейського договору дня з-за Дніпра почали знову доноситись вибухи снарядів. Вони ближчали й ближчали, чимдалі більше знесилювалося козацтво і не було надії втриматися на лівому березі. Довелося відступати за Дніпро, але це вже не лякало. Доля України

вирішилась у її столиці, в її парламенті. Самостійність було визнано, мир підписано, й окупацію більшовиками теренів всі вважали тимчасовою. [11, С. 115]

Уночі українське військо відступило до Києва і там закріпилося. Бій тривав цілий день. Більшовики намагалися перейти на правий берег, але раз у раз зустрічали героїчний опір і відходили. А ввечері того ж дня українська розвідка сповістила, що до противника надійшла велика підмога. Лави ж українських частин рідшали; їхні сили виснажувалися; людей меншало з кожною годиною і деякі пункти охоронялися вже 5–10 вояками. Навіть такий важливий стратегічний об'єкт, як станція «Київ-Друтий», охоронявся сімома бійцями. Ці семеро фанатиків української визвольної ідеї на чолі зі старшиною Чорним боронили станцію гарматою і кулеметами протягом дев'яти діб, майже без сну та їжі. [101, С. 103]

Далі Симон Петлюра зі своїми загонами брав участь у численних боях, прикриваючи відхід Центральної Ради з Києва до Сарн, коли наступав у протилежному напрямку, то йшов далеко попереду всіх військ, з важкими й успішними боями пробиваючись до столиці України. Він перший із своїми козаками вступив до міста над Дніпром і звільнив його від ворога. Хто бачив петлюрівське військо, на чолі якого він проходив 1 березня 1918 року по Хрещатику, той міг «оцінити його характер, пізнати його формат. Пізнати, що він – не діяч революційних переживань, але постать чину». [104, С. 155]

Це ще вище піднесло авторитет Петлюри в очах військових, зробило з нього, невійськового, воїна-героя. Тож цілком природно лише він міг стати вождем української армії, тим паче, що відтепер його ім'я персоніфікувалося з відсіччю більшовицької агресії. І закономірно, що саме він вітав того дня на Софійському майдані справжнє українське військо.

РОЗДІЛ 2. ВІСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ

2.1. Підготовка та участь в антигетьманському повстанні

З приходом німців в Україну для Симона Петлюри настав час великих душевних мук. Адже тепер ворожими руками руйнувалося те, за що він боровся. Щоправда, коли його давній знайомий В. Королів-Старий, який обіймав керівну посаду в одній з київських газет, запропонував написати вступну статтю до цілого циклу розвідок військової тематики, то Петлюра одразу ж загорівся: «Так, я напишу вам про потребу української військової літератури. Ви ж уявити собі не можете, яка в цьому нині гостра потреба. А це у нас абсолютно незоране і несіяне поле. І коли доля присудила нам бути й орачами, й сіячами, мусимо кинути ми й перше зерно, мусимо не тільки говорити, але ж негайно й чинити!». Після виступу С. Петлюри на зборах сільськогосподарського товариства – його без суду й слідства було заарештовано. [11, С. 116]

На власному досвіді 1917–1918 рр. Петлюра остаточно переконався, що головним завданням українського народу має бути побудова власної держави, але здобути її можна лише збройною силою. Тож не випадково, перебуваючи в ув'язненні, він розмірковує над шляхами її творення в тодішніх умовах. Зокрема, він пише передмову до перекладеної українською мовою праці отамана Л. Байкова «Підготовка народу та війська до захисту батьківщини», одержавши можливість таким чином викласти свої міркування щодо розбудови українських збройних сил на основі бойових дій і політичних подій протягом останнього часу. [104, С. 211]

Названа праця цього автора свого часу дістала дуже прихильну оцінку на сторінках преси. Вона стала відомою і за кордоном: позитивно відгукнулися про неї французькі й болгарські військові видання, з'явилась вона і в сербському перекладі. Тепер же, коли автор книги, колишній старшина російського Генерального штабу Л. Байков, вступив на службу до українського війська, то запропонував цю свою працю ширшому

українському громадянству, сподіваючись, що вона в українському перекладі дасть бодай якусь користь розвиткові свідомості в народі, а також державному будівництву майбутньої великої України та її нової армії. [101, С. 104]

Ця спеціальна тема, наголошує Петлюра в передньому слові, не замурована автором у вузькі форми, зрозумілі лише фахівцеві, й не закута в панцир спеціально військової спрямованості. І коли ми не хочемо, щоб військо наше було «специфічною кастою або зборищем преторіянців небезпечних», то наше громадянство і кожен його член повинні хоч у загальних рисах знати певну суму відомостей про збройну силу держави. Бо «потреба інтересу до української військової справи в зв'язку з проголошенням України самостійною державою – серед мінливих міжнародних конфліктів і ауспіцій – зростає і обертається просто в обов'язок, в національно-внутрішню моральну повинність кожного громадянина. Коли будується наша молода держава, ми не можемо не цікавитись тими елементами, що вживаються для цієї величезної державної будівлі. Одним з таких елементів, а разом з тим і зовнішньою ознакою самостійності нашої держави є українське військо, створення котрого власне в даний період перебуває *in statu nascendi*». [104, С. 212]

Обгрунтовуючи необхідність ознайомлення широкої громадськості із вказаними проблемами, Петлюра наголошує: «Військо завжди було і, поки воно буде, завжди зостанеться плоттю від плоти і кров'ю від крові народу. Внутрішній лад війська, його внутрішня організованість, той дух, що витає серед нього і над ним, цементуючи численні одиниці в одне велике ціле і утворюючи з нього то відпорну, то боєдатну для всякої військової боротьби в різних її формах силу, – завжди буде показником внутрішньої сили кожної нації, кожної держави. Військо – захистник і оборонець держави: воно стоїть на варті її цілості, чести її, добробуту населення і слави; воно охороняє мирну працю люду, воно має можливість сприяти многограній та різноманітній творчості народу в справі створення всяких матеріальних та

духовних цінностей, що поліпшують його добробут, на вищій щабель піднімають його самосвідомість та поглиблюють і збагачують комплекс тих вподобань, потреб і інтересів, що їх звемо культурним життям». [101, С. 105]

Які ж підвалини необхідно закласти при створенні українського війська, яким цементом зв'язати, яким змістом виповнити, щоб мати національно і державно свідому силу, перейняту любов'ю до рідного краю і досить дужу, аби стати на сторожі інтересів мільйонів трудового люду, який так потребує миру й спокою для своєї державотворчої праці? Ці та інші питання, на думку Петлюри, виникають тепер у свідомості кожного сина України, стоять перед ним нерозв'язаними, мучать його і вимагають негайної відповіді. І він бере на себе обов'язок сказати своє слово, ретельно оцінюючи концепцію військової доктрини Л. Байкова. [61, С. 367]

Українська військова справа, пише далі Петлюра, крім своєрідних національних рис та особливостей, тільки одній їй властивих, має, звичайно, елементи, притаманні всім арміям світу. Але, рекомендуючи читацьким масам працю Л. Байкова, Петлюра не заплющує очей на те, що вона де в чому не відповідає тим вимогам, які ставлять сьогодні широкі кола українського громадянства до військової справи. [104, С. 211]

По-перше, хибним, нерозважливим, непотрібним і обтяжливим для української скарбниці, вважає Петлюра, є запровадження посад повітових і губерньських комендантів з їх канцеляріями і штатами, хоч при появі цього військового інституту в Україні створено штаби кошів, дивізій та полків. Питома вага від праці комендантів (збереження і захист військового майна, охорона порядку – все це і без них, за допомогою органів самоврядування, можна виконувати) дорівнює нулю, а тим часом на це витрачаються гроші й немалі. [101, С. 106]

По-друге, серйозним прорахунком, якого не пробачить історія, на його думку, є те, що відразу чи невдовзі після проголошення України самостійною не було призвано на військову службу резервістів молодшого віку для захисту державного суверенітету і створення надійних кадрів майбутньої

армії. Цей великий акт, наголошує Петлюра, «цю історичну потребу прогавили...». [61, С. 369]

Існування окремих її підрозділів, можливо, якийсь час було виправданим, але тепер вони абсолютно непотрібні. До того ж утримання найманого війська не відповідає інтересам державної скарбниці. Так само не схвалював Петлюра створення військових частин на кшталт колишньої російської «гвардії». Формуючи за цим принципом на український ґрунт сердюцькі підрозділи, зазначає він, ми тим самим прагнемо запровадити упривілейовані військові частини, хоч досвід свідчить, що вони зайві і навіть завдають шкоди військовій справі. [104, С. 213]

Петлюра вважав незрозумілим наказ, за яким чи не всіх молодших старшин, покликаних до війська, як і кадрових, залишили поза штатом і знову зарахували до запасу. Але ж кожен, хто протягом останніх півроку стежив за розвитком національно-державного руху, той знав, що провідну, історичну роль у боротьбі за самостійну Україну відіграли вояки- козаки й молоді старшини. Вони були агітаторами, культуртрегерами, репрезентантами й, нарешті, мучениками за українську справу, бо зазнавали знущань і переслідувань з боку вищого начальства і різних російських військових комітетів. Сотні і тисячі молодших військових старшин, чимало з яких були неофітами в українській справі, віддали їй запал своєї молодої душі, виявляючи братське почуття до вояка, звичайного козака, почуття, що так цементує армію і створює спокійну для праці атмосферу взаємної довіри. [101, С. 107]

Замість того, щоб уміло використати ці психологічно-національні передумови зміцнення нової армії і таким чином уже при її створенні відновити ті історичні традиції, які властиві були козацькому війську часів Сагайдачного, Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи та інших полководців і перетворювали це військо на монолітну силу, тепер одним розчерком пера перекреслювалося і вилучалося із вжитку. [61, С. 365]

Петлюра був свідком розвалу старої російської армії під ударами

агітації. Вона порвала свої прапори, перебила начальників і вождів. І все тому, що будувалася лише на почутті страху. Українській армії притаманний демократизм, бо в ній усі вояки рівні. На службі вони – суворі начальники і слухняні підлеглі, а поза нею – брати, діти однієї батьківщини. Ніколи в українському війську не виникало балачок про «білу кістку» і «блакитну кров». Ні закони, ні традиції не зводили стіни між старшиною і козаками, тому ніщо не перешкоджало їхньому духовному з'єднанню. До речі, цей принцип єдності Петлюра хотів запровадити і в українському революційному війську. Намагався сам бути прикладом для інших: ставився до всіх просто, по-дружньому, як старший брат до молодших. Він любив козаків і цим почуттям керувався, будуючи міцну, витривалу армію, яку б не могли зламати ніякі бурі. [101, С. 108]

На шляху формування національного й державно-політичного світогляду українського народу, який Петлюра вважав неминучим, відродилася українська військова стратегія. І хоч вона ще не зміцнила своїх позицій, але здобула належну моральну основу. На її сторожі мали стати, немов заповітом, його слова: «Не забуваймо про меч! Вчімося сильніше тримати його в руці, а рівночасно дбаймо про те, щоб в народі скріпити моральні елементи його існування – творчої Любови до Батьківщини, чуйности супроти ворога й помсти за кривди, що їх нам заподіяв». [104, С. 214]

Через кілька днів Петлюру звільнили й стінам Земського союзу довелося знову побачити свого голову. Поспішаючи на засідання земських діячів, він написав і передав дружині записку такого змісту: «Я вже випущений з наказу ясновельможного Гетьмана, з яким мав досить цікаву розмову. Земська конференція послала делегацію про мій арешт до Скоропадського і настояла на увільненню...». [61, С. 369]

Після постанови Скоропадського від 14 листопада 1918 р., в якій на принципах федеративних відносин «повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави». На цих принципах, які, вірив

гетьман, «поділяють і всі союзники Росії, і Держави Згоди, а яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії». [101, С. 111]

На такий поворот у гетьманській політиці українські патріотичні сили розраховували. Тож готувалися відповідним чином до всенародного повстання, про що Петлюра дізнався одразу ж після виходу з тюрми. Тоді, свідчив на процесі СВУ 1930 р. Володимир Чехівський, «я його здибав на Прорізній. Він мене запитав: «Що ж, будемо робити повстання?» Я відповів: «Так!» В цей час і Центральний комітет виступав за повстання і на цей ґрунт став рівно ж організований нами революційний комітет. Петлюра запитав мене: «Ви за комітети?» «Так, за комітети і за ради». Петлюра сказав: «Хай будуть і комітети, аби нам визволити Україну». [104, С. 215]

Те, що саме Петлюра мав очолити всенародне повстання, розуміли не тільки військові. Так починали вважати й провідники Українського Національного Союзу, хоч там було багато його ідейних противників, у тому числі Володимир Винниченко й Микита Шаповал, однак обидва вони, не змовляючись, серед кандидатур на пост військового керівника в думках називали Петлюру. [101, С. 113]

Наступного дня після затвердження Петлюри членом Директорії передбачалася аудієнція у Скоропадського представників центральних груп Національного Союзу, які ставили за мету умовити гетьмана відмовитися від маніфесту про федерацію з Росією. 13 листопада на засіданні стрілецької ради було ухвалено рішення про участь у протигетьманському повстанні. Й одразу ж після цього Осип Назарук почав писати проект відозви, який зачитав наступного дня в старшинській їдальні. [61, С. 370]

За спогадами В. Кедровського, Петлюра дуже довго вагався, чи підписувати йому самому заклик до повстання, чи чекати інших членів Директорії. Нетерпляче очікував приїзду Винниченка. Вагався тому, що не

хотів, аби його запідозрили в бажанні виломитися з солідарності з іншими провідниками повстання. Але й відтягувати далі не можна було, тому присутні в Білій Церкві військовики радили йому відкинути всі хитання й підписати відозву від імені Головного Отамана республіканських військ. Це він зрештою і зробив. [11, С. 117]

Як тільки Петлюра підписав заклик, його негайно ж віддрукували в кількох тисячах екземплярів і почали розповсюджувати по Україні. Сам же Головний Отаман узявся до планування майбутніх операцій. Полковникові Євгену Коновальцю як команданту січових стрільців доручалися операції в районі бойових дій; генерал Володимир Осецький призначався начальником штабу збройних сил. [101, С. 114]

Поряд з цим важливою запорукою успішного повстання була нейтральність німецького гарнізону в Білій Церкві, оскільки його представники вимагали від українського командування відкласти протигетьманський виступ, поки вони не заберуться з України. Після тривалих переговорів, у яких з української сторони взяли участь голова Директорії Винниченко, Головний Отаман Петлюра і доктор Назарук, 17 листопада було підписано угоду про нейтральність німецьких військ. [104, С. 216]

У цей час українські полки вже були у Фастові, який став плацдармом для наступу на Київ, де вже з дня на день чекали звільнення столиці від гетьманської влади. Очоливши всенародне повстання проти «федеративно» налаштованого гетьмана, не тільки ствердив вічне прагнення України до волі, але й завдав чи не найважчого удару по ідеї «единой и неделимой России», підписавши історичні документи. І це було знаменно, оскільки Головний Отаман Симон Петлюра, Перший наказ був звернутий до вояків-козаків: «З наказу діректоріату Української Народньої Республіки, стою на чолі всього українського війська jako головний його отаман. Сповіщаючи про це славних козаків, закликаю їх до боротьби за державну самостійність України проти зрадника і узурпатора генерала Скоропадського, що самозванно засвоїв собі

назву і право гетьмана України. Скоропадський, з постанови директоріату, поставлений вні закону за головний державний злочин проти самостійности Української Народньої Республіки, за знищення свободолюбних порядків і установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за розстріли селян та сіл карательними отрядами, за насильство над селянським робочим людом. [101, С. 116]

Усвідомлюючи, яке важливе значення має в той час організація боєздатних збройних сил, Симон Петлюра розробляє ряд заходів, що мають забезпечувати матеріальне становище українських вояків за вірну службу. Зокрема, спеціальним офіційним повідомленням Директорії, ухваленим за доповіддю Петлюри, передбачалася низка пільг, як-от: «Всіх старшин та козаків Української Республіканської Армії, які на заклик Директорії стали в ряди її і потерпіли в боротьбі за інтереси УНР, взяти під свою опіку. Лікування поранених і хворих відбувається на кошт Республіки в її кращих шпиталях. Крім того, поранені одержують допомогу для родин у розмірі: тяжко ранені – 1000 крб. і легко ранені – 500 крб.». [104, С. 218]

Також було ухвалено, що старшини й козаки, які внаслідок ран стали неспроможними утримувати себе й свої родини власного працею, одержуватимуть пожиттєву пенсію в розмірі, встановленому українським республіканським урядом. Ті, хто зазнав каліцтва в боротьбі за самостійність України й через це не може продовжувати військову службу, матимуть переваги при влаштуванні на різні посади в урядових, громадських і приватних установах. Особи, що лишились родин, зможуть за власним бажанням замість пенсії перейти на пожиттєве державне утримання до «Притулку лицарів Республіки». Вдови полеглих героїв дістануть право на пенсію такого ж розміру, як у вояків, котрі втратили працездатність. З виходом заміж вдови позбавляються цього права. Діти героїв, полеглих на полі битви за самостійність України, матимуть право безкоштовно навчатися в усіх школах УНР. Крім того, створюватимуться «притулки для сиріт, лицарів, що полягли за добробут УНР». [101, С. 113]

Всіх учасників операцій із здобуттям столиці чекала особлива нагорода – «Орден Республіки», а в одному з кращих місць Києва передбачалося спорудження пам'ятника полеглим за славу вітчизни лицарям, який нагадував би майбутнім поколінням про тих, хто заплатив своїм життям і кров'ю за державну самостійність УНР в боротьбі з самозванцями-узурпаторами й поневолювачами України. [11, С. 125]

Ідеалом Петлюри в цей час, коли він знову потрапляє в підпорядкування Винниченка як Голови Директорії, залишається регулярна армія. Не народна міліція, не збройна сила, побудована на принципі добровільної служби, що проповідував той, але армія, оперта на загальному військовому обов'язкові, яка при потребі може збільшуватися за рахунок мобілізації здатних носити зброю. І Винниченко тепер мусів миритися з цим. [61, С. 413]

Ситуація ж, яка склалася на той час, не сприяла здійсненню цього ідеалу в повній формі. На кінець 1918 року армія УНР могла опиратися лише на дві зразково організованих і високо дисциплінованих групи. Січові стрільці становили організаційне ядро на Правобережжі, а Запорізька група з центром у Харкові відігравала таку ж роль для Лівобережжя. Особливий пієтет мав Петлюра до усусів, котрі з 1914 року стали першою українською збройною силою, яка після Полтавської трагедії виступила проти Москви. Зрештою, із січовими стрільцями Головного Отамана поєднувала спільна боротьба перших боїв у Києві в січні 1918. А їхня, галичан, жертвовність у листопаді, коли вони прийняли клич «шлях на Львів лежить через Київ» переконав його, що саме ця збройна формація може синтезувати українську соборну збройну силу. Петлюра навіть озвучив такі свої проекти на зустрічі з її старшинами в Києві, коли вшановуючи заслуги січових стрільців перед національною революцією, він висловив необхідність «зістрільчення всієї Української Армії». [104, С. 219]

Запорізька група мала за собою досвід бойового походу до Криму навесні 1918 р., коли взяла на себе головний тягар збройної боротьби за визволення від більшовиків півдня і сходу України. А тепер вона

уособлювала прагнення східноукраїнських земель до творення регулярної армії. І такий прояв дуже втішав Симона Петлюру, оскільки в цей час для нього одним з найважливіших завдань, поряд з організацією збройних сил УНР, особливо на Лівобережжі й Півдні, було взяття Києва та Одеси. В ці дні Головний Отаман намагався координувати діяльність не тільки двох основних військових груп, але й багатьох добровільних загонів і з'єднань. У телефонній розмові 10 грудня 1918 року він повідомив командуючого збройними силами на Лівобережжі отамана Петра Болбочана, що віддав наказ командуючому Одеською групою військ полковникові Філатьєву захопити Одесу якнайшвидше, ще до приходу військ Антанти. Від нього надійшло повідомлення, що він уже взяв Тирасполь. Його передові загоны за 40 верст від Одеси, а флангова група під орудою Григор'єва розвиває наступ одночасно на Херсон і Миколаїв. [101, С. 141]

Штурм Києва Осадним корпусом, який оточив столицю й почасти переправився на лівий берег, продовжував Петлюра, повинен відбутися найближчого дня. Командирові корпусу Кудрявцеву він наказав форсувати наступ на столицю по лінії Ромодан – Київ. Але його молоді й не дуже певні формування потребують підтримки з боку згуртованих і дисциплінованих частин полковника Філатьєва. [11, С. 124]

У вищезгаданій розмові з Болбочаном Петлюра зазначив, що німці проводять віроломну політику. Під час перемовин вони навіть намагалися захопити комунікаційні й оперативні лінії в тилу Осадного корпусу. Щоб не допустити цього, українські вояки почали обеззброювати німецькі гарнізони і проїжджі ешелони й залоги, зокрема в Бірзулі, Жмеринці, Вінниці, Козятині, Попільні, Фастові, Білій Церкві; триває обеззброєння в Умані та Христинівці. За рахунок трофеїв з ешелонів поповнюються українські загоны, яким не вистачає зброї. [104, С. 235]

За обставин, що склалися, Директорія пред'явила ультиматум німецькій оберкоманді та їхній солдатській раді в Києві, зажадавши повного нейтралітету й попередивши, що інакше оголосить їм війну і закличе все

населення до боротьби з ними. Цей ультиматум дещо остудив німців, бо, як повідомляв Петлюра отамана Болбочана 10 грудня, одразу ж приїхали неофіційні представники їхньої солдатської ради і прийняли запропоновані умови, а одинадцятого мають прибути з Києва офіційні особи з оберкоманди для ведення переговорів. А тим часом боротьба не вщухає. Під Бердичевом точиться бій з німцями, які вночі обеззброїли частину українського гарнізону й заарештували коменданта і старшину. Петлюра попонував Болбочанові вжити застережних заходів на лінії розташування його військ, продемонструвати німцям силу українського вояцтва й доозброїти його за рахунок трофеїв, здобутих у боях із супротивником, звернув увагу отамана і на стосунки України з Антантою. [101, С. 143]

З огляду на це Петлюра наголосив на необхідності мати військову силу, здатну не лише громити гетьманців, але й чинити рішучий опір німцям, які їх підтримують, а також Антанті, якщо вона нав'язуватиме Директорії свою волю і насильно тягтиме Україну в московське ярмо. Він просив отамана Болбочана як представника вищої військової влади на Лівобережжі не давати жодних обіцянок під час зносин з посланцями нейтральних країн та держав Антанти і висловлювати точку зору Директорії, що боротьба з ворогами української державності триватиме до останньої людини, бо лише державність може забезпечити громадянам політичну волю, а селянам дати землю. І сказав, що для створення військової сили буде проведено мобілізацію. Перед отаманом Болбочаном Петлюра поставив завдання: будь-що зайняти Крим, а також Дебальцеве, вугілля якого вкрай потрібне залізницям всієї України. Що ж до цивільного врядування, то його, як зазначив Петлюра, необхідно буде встановлювати в тісному контакті з місцевими філіями Національного союзу, оскільки призначення комісарів – прерогатива відповідних органів Директорії. [101, С. 145]

Петлюру радувало, що українське селянство повністю підтримує його дії, добровільно допомагає своєму війську продовольством. У «Бюллетень Головної команди Українських Республіканських військ з 20 листопад 1918

року» Головний Отаман повідомляв, що «протигетьманський рух шириться, як пожежа. Села виставляють цілі сотні відразу з обозами, з харчами та висилають до українського республіканського війська. Селяне не хочуть навіть грошей приймати за харч, обоз...». [104, С. 243]

Просуваючись до Києва, Симон Петлюра водночас пильно стежив за ситуацією на всіх фронтах. При цьому він не тільки тримав під неослабним контролем розвиток бойових операцій, а й водночас цікавився налагодженням мирного життя на звільнених від гетьманських військ територіях. Так, дізнавшись, що донські козаки розстрілюють українських громадян, зайнявши самочинно окремі населенні пункти й станції на Слобожанщині, Петлюра видав наказ, яким передбачалося, що за таких умов донці «будуть розглядатися як вороги, за кожного розстріляного робітника і селянина буде розстріляно десять донських козаків», бо «Республіка має можливість завести у себе порядок та демократичний республіканський лад».

2.2. Військові трансформації у час повалення гетьманату й становлення влади Директорії.

Вступ до столиці України українського республіканського війська 19 грудня 1918 р. запам'ятався всім киянам. Побачивши Головного Отамана на його чолі вони знову відчували той український дух, який витав Хрещатиком, Софійським майданом 1 березня 1918 р., коли Симон Петлюра переможно вступав до Києва. Пізнавали не лише його постать, оцінювали по-новому його цілеспрямованість, характер і розуміли, що перед ними не просто речник революційних відчужень, але постать рішучого здвигу. На Софійському майдані вишикувалися численні військові підрозділи Директорії. Посередині площі – велика кількість делегацій, члени дипломатичного корпусу в особі представників Німеччини, Австро-Угорщини, Чехії, Фінляндії, Грузії, Вірменії, та інших країн. [104, С. 281]

Парад закінчився і треба було продовжувати творення збройних сил. Це одразу ж проявиться в наполегливій праці по відновленню боєздатного

війська, яке мусить готуватися до нових випробувань. 29 грудня 1918 р. Петлюра, звертаючись до своїх вояків, котрі «як один стали до боротьби з катами рідного краю», були в ній «сміливі і хоробрими, як леви, і силою духу й одностайністю перемогли ворогів», за що «з усіх усюд» гучно лунає щира подяка», звертає їхню увагу на нові підступні прийоми противників української державності. Ті, що вчора ще були прибічниками гетьмана, вказує Головний Отаман, сьогодні, прикриваючись гаслом московського більшовизму, засилають провокаторів до лав українського війська з метою розкласти його. В інтересах захисту здобутих народом прав і вольностей Петлюра наказував:

«1. Всім – старшині і козакам – пильно стежити за агітаторами і провокаторами, котрих надсилають темні та ворожі елементи, що хотять внести заколот в ряди українських народніх військ, затримувати їх і передавати військовій владі для накладення заслуженої кари.

2. Щоб підготувати революційне військо до знищення ворогів українського народу, у всіх військових частинах провадити заняття бойове, муштрове і фізичне...

3. Старшині подбати, щоб заняття відбувались точно, і всіх сил та хисту додати, щоб вони козаків інтересували, а наука якнайясніше освітлювала сучасний політичний мент.

4. Всякі спроби непослуху уважати за бунт і карати польовим судом. Нам говорять вороги наші, що немає у нас дисципліни, що ми незрілі. Неправда. І дисципліна у нас є, є і свій розум, не чужий, і я вірю, що старшина і козаки спільними силами стануть до праці і збудують таку армію, яка забезпечить Україні повну незалежність, а народові землю і волю». [101, С. 146]

Як член Директорії і Головний Отаман Петлюра в ці дні звертає увагу на такий важливий аспект державного будівництва, як формування органів військової влади на всіх українських етнічних територіях, які мають увійти до складу УНР. Так, у зв'язку з тим, що частини республіканських військ у

цей час просунулися до теренів Волині, Холмщини і Підляшшя, наказом Головної команди від 5 січня 1919 р., зокрема, передбачалося: [104, С. 292]

«1. Сформувати для повітів Холмського (з Влодавським), Замостського (з частинами Томашівського і Грубешівського), Більського, Володимиро-Волинського, Ковельського, Брестського, Кобринського управління повітових військових начальників...

2.Формування вказаних управлінь покласти на начальника Київської місцевої бригади.

3.Персональний склад для вищезгаданих призначати розпорядженням начальника Головного штабу в порозумінні з начальником Київської місцевої бригади...». [11, С. 131]

В'їжджаючи до Києва на чолі новоствореної української армії, Симон Петлюра добре знав, хто є основним ворогом України. Брехлива більшовицька пропаганда вже тоді баламутила легковірних громадян, що уряд УНР вороже наставлений до робітників і селян, оскільки він не визнає «радянської влади». Але найбільше його дратувало те, що багато хто з українських діячів сподівався на припинення вже розв'язаною Москвою другої агресії проти України, якщо її законний уряд стане на позиціях визнання радянського ладу. Цим грішили голова Директорії Володимир Винниченко, голова уряду Володимир Чехівський. Не позбувся подібних ілюзій і Михайло Грушевський, хоч і запевняв громадськість після обстрілів Муравйовим у січні 1918 р. Києва, що його «віра в Москву згоріла в полум'ї його будинку». [61, С. 415]

Члени уряду УНР і Директорії, не покладаючись на власні збройні сили, шукали злагоди з більшовиками, які, на їхню думку, обстоювали ті ж самі соціальні свободи, яких потребувала Україна, тож продовжували безплідні переговори з Москвою, нишком розпочаті Винниченком ще за гетьманської влади. Петлюру дивувало, як це голову Директорії не занепокоїла відповідь більшовицького наркома закордонних справ Чичеріна від 5 січня 1919 р. на три телеграми уряду УНР, надіслані до Москви 31 грудня, 3 і 4 січня

стосовно агресії РСФРР проти України. Адже той цинічно заявив, що «військові дії на українській території в даний час ведуться між військами Директорії і військами Українського радянського уряду, який у своїх діях є повністю незалежний. [104, С. 293]

За наполяганням Винниченка Директорія звернулася до більшовицької Москви з нотою протесту, в якій зазначалося, що, за перевіреними даними, в районі Харкова діють регулярні війська радянської російської армії. Складаються вони переважно з китайців, латишів, угорців і деякої частини росіян, тому твердження наркома закордонних справ, нібито ці війська сформовані з українців, явно не відповідає дійсності. Директорія протестувала проти того, що «російський уряд без всякого на те права втручається в у внутрішні справи українського народу», намагаючись силою китайсько-латиських багнетів встановити в Україні бажаний для російського уряду лад. [61, С. 418]

Наступного дня нарком Чичерін телеграфував: «У відповідь на Вашу телеграму від 10 січня за № 507 російський радянський уряд знову підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії, немає військових частин Російської радянської Республіки. Ваша ультимативна вимога припинення нами військових дій є тому безпредметною...». [101, С. 147]

Цю брехливу заяву Чичеріна повністю спростовують тогочасні розпорядження Леніна та інших вождів більшовицької партії, а також документи командування Червоної армії. Пізніше більшовики вже не приховували, що 1919 р. їм допоміг завоювати Україну сам провід українського національно-визвольного руху своєю нерішучістю. Україну вони здобули не стільки збройною силою, скільки умілим веденням пропаганди, спрямованої на дезорієнтацію селянських мас. А пропаганда під час бойових дій іноді стає ефективнішою за зброю. Під час своїх окупаційних акцій на теренах України більшовики не щадили полонених, артилерійським вогнем безжально руйнували села, винищуючи всіх, навіть недозрілих

українських громадян, політичний провід УНР належно не скористався з цього з пропагандистською метою. Тож народний гнів виливався не в русло організованої боротьби за національне визволення, а в стихійні, тобто не контрольовані антибільшовицькі виступи широких мас під орудою не завжди державницькі свідомих і освічених отаманів. Серед найактивніших противників такої політики Директорії був Симон Петлюра, який уже не вірив жодним обіцянкам Москви. 16 січня 1919 р. на державній нараді уряду та представників політичних партій і війська в Києві він на вимогу деяких промовців перейти на «радянську платформу», бо так, мовляв, настроєні народні маси, заявив: «Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю!». [104, С. 295]

Про таку непримиренність Петлюри в цьому питанні свідчив і Винниченко, котрий сказав Чехівському і Галагану, що Головний Отаман «і слухати не хоче про радянську владу і порозуміння з більшовиками». Ситуація, що склалася в Україні на зламі 1918–1919 років, була, на думку Петлюри, не просто кепською: політика загравання з російськими більшовиками вела до самознищення й самогубства. Війна з ними й Польщею, неврегульовані відносини з Румунією і Добровольчою армією Денікіна ставили молоду несконсолідовану державу в безнадійне становище. В цей час, як ніколи, треба було виявляти тверду волю і руку, Винниченко продовжував вести політику партійної демократії. Зокрема, на бенкеті в честь Акта злуки 22 січня 1919 р., як згадував О. Саліковський, він заявив, що чим більше різних думок, тим краще, чим більше боротьби між партіями, тим швидше і ближче підійдемо до істини. А тому, мовляв, не треба сумувати, а радіти треба з приводу великої кількості українських політичних партій та їх суперечок поміж собою. [101, С. 148]

Петлюра в дуже лагідній формі зазначив, що принципово поділяє думку голови Директорії, але гадає, що бувають моменти, коли всякі партійні різниці мусять відійти на задній план, а суперечки припинитися. А далі сказав: «Німеччина є одною з найбільш розвинених під політичним поглядом

держав, і партійне життя там надзвичайно організоване та відзначається великим розходженням, навіть полярністю; але придивіться, що зробили німецькі партії, коли батьківщина опинилася в трудному стані. Вони забули про всі свої розходження, про всі сварки і заключили між собою горожанський мир та весь час війни виступали єдиним національним фронтом». [104, С. 296]

Українській Народній Республіці, до складу якої в січні 1919 р. увійшла Західно-Українська Народна Республіка, значної шкоди почали завдавати непорозуміння і тертя, що виникали між галицькими і наддніпрянськими політиками, і їхнє невміння правильно оцінити міжнародне становище й визначити, який із ворожих фронтів належить вважати головним – польський чи більшовицький. Що ж до української еміграції, то вона закликала діячів УНР не витратити сил на боротьбу з більшовизмом, зберегти від його розкладницького впливу збройні сили на чолі з Петлюрою і кинути їх на захід, проти Польщі. А з українським більшовизмом, мовляв, він зможе розібратися пізніше, «коли відзначить границю від заходу і в сій патріотичній роботі згуртує і загартує патріотичну армію». [61, С. 423]

12 січня 1919 р. в листі до Петлюри А. Жук так сформулював цю думку: «Треба залишити боротьбу з большевизмом нашому наносному большевизмов!, а Ви з цілою оружною силою ідіть до Галичини на Польщу. А там видно буде, що і з ким робити». Петлюра ж як тверезий політик з державницьким мисленням не поділяв наївних сподівань представників еміграційних кіл на спроможність українських більшовиків коли-небудь стати на герць з московськими і бачив зовсім іншу картину. Але найбільше він переймався неприхильним, навіть ворожим ставленням провідних західних країн до УНР, тих країн, які на той час уже погодилися на самостійне існування фінів і поляків. В Одесі, наприклад, де від грудня 1918 р. перебували десанти французьких, грецьких, а також білогвардійських частин, союзницьке командування нехтувало розпорядженнями місцевої влади, безцеремонно втручалось в українські справи. Дійшло до того, що в

лютому 1919 р. представник французького війська полковник Фреденбергер поставив перед українською офіційною делегацією таку зухвалу вимогу: «Вигнати, як собак, з уряду українського Винниченка, Чехівського і Петлюру». [101, С. 151]

За обставин, що склалися, ЦК Української соціал-демократичної партії постановив відкликати своїх членів з уряду УНР. Відійшли від активного політичного життя Володимир Винниченко, Михайло Грушевський. На посту залишився тільки Симон Петлюра. [104, С. 298]

Отже, на зламі двох історичних епох на політичну еру вийшов діяч, який, не втративши віри в перемогу української справи й не злякавшись відповідальності за долю України, став за її державне кермо. І це, власне, врятувало становище, хоч воно здавалось безнадійним. Адже у той буремний час доводилося не лише воювати проти російського більшовизму, що наступав із півночі, а й з організувати армію, об'єднуючи в одне ціле ті розрізнені військові формування, котрі виникли в ході повстань. Зробити це міг тільки Симон Петлюра з його високим авторитетом серед широких народних мас.

РОЗДІЛ 3. СИМОН ПЕТЛЮРА – «ГОЛОВНИЙ ОТАМАН АРМІЇ І ФЛОТУ УНР»

3.1. На чолі збройної боротьби УНР 1919 р.

Наївне сподівання Винниченка на порозуміння з російськими більшовиками вже в січні 1919 р. дало про себе знати повною мірою, оскільки дало можливість тим розгорнути наступ по всіх напрямках, водночас застосовуючи потужну пропагандистську й диверсійну кампанію. Насамперед організовувався саботаж і безладдя на залізницях. Військові й продовольчі вантажі грабувалися, коменданти станцій та інші належні до адміністративної місцевої влади чини не проявляли ні власної ініціативи, ні енергії в охороні державного майна. Однак у тій руїні, яку Петлюра прийняв у лютому 1919 р., він не втрачав віри в перемогу української справи. Днями й ночами вагон Головного Отамана можна було бачити на найнебезпечніших ділянках фронту. Він намагався підбадьорити палкими промовами козаків і старшин, просив їх протриматися до кращих часів. [61, С. 423]

Поряд з турботою про втримання фронту Головний Отаман уже з перших днів після фактичного переходу верховної влади до нього постійно намагався вникнути і в цивільні справи, що відповідно оцінювалося представниками місцевої влади. Наприклад, коли 12 лютого в залу засідання Вінницької управи разом з її головою увійшов Головний Отаман С. Петлюра, то «зібрання дуже гучними оплесками і вигуками «Слава Отаманові України!» проводжало його до стола. Коли скінчилися привітання п. Головний Отаман звернувся з простою, сердечною промовою до зібрання, в якій дуже яскраво з'ясував сучасний мент Української держави, становище війська і ті умови, які зараз потрібно вжити для зміцнення як Української Держави, так і стану українського війська. Промова Головного Отамана скінчилася під бурхливими оплесками і вигуками «Слава!». [104, С. 304]

Члени уряду УНР і Директорії, не покладаючись на власні збройні сили, шукали злагоди з більшовиками, які, на їхню думку, обстоювали ті ж самі

соціальні свободи, яких потребувала Україна, тож продовжували безплідні переговори з Москвою, нишком розпочаті Винниченком ще за гетьманської влади. Петлюру дивувало, як це голову Директорії не занепокоїла відповідь більшовицького наркома закордонних справ Чичеріна від 5 січня 1919 р. на три телеграми уряду УНР, надіслані до Москви 31 грудня, 3 і 4 січня стосовно агресії РСФРР проти України. [61, С. 424]

Директорія протестувала проти того, що «російський уряд без всякого на те права втручається в у внутрішні справи українського народу», намагаючись силою китайсько-латиських багнетів встановити в Україні бажаний для російського уряду лад. Наступного дня нарком Чичерін телеграфував: «У відповідь на Вашу телеграму від 10 січня за № 507 російський радянський уряд знову підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії, немає військових частин Російської радянської Республіки. [104, С. 307]

Серед найактивніших противників такої політики Директорії був Симон Петлюра, який уже не вірив жодним обіцянкам Москви. 16 січня 1919 р. на державній нараді уряду та представників політичних партій і війська в Києві він на вимогу деяких промовців перейти на «радянську платформу», бо так, мовляв, настроєні народні маси, заявив: «Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю!». Ситуація, що склалася в Україні на зламі 1918-1919 рр., була, на думку Петлюри, не просто кепською: політика загравання з російськими більшовиками вела до самознищення й самогубства. Війна з ними й Польщею, неврегульовані відносини з Румунією і Добровольчою армією Денікіна ставили молоду несконсолідовану державу в безнадійне становище. В цей час, як ніколи, треба було виявляти тверду волю і руку, Винниченко продовжував вести політику партійної демократії. Зокрема, на бенкеті в честь Акта злуки 22 січня 1919 р., як згадував О. Саліковський, він заявив, що чим більше різних думок, тим краще, чим більше боротьби між партіями, тим швидше і ближче підійдемо до істини. А тому, мовляв, не треба сумувати, а радіти треба з приводу великої кількості українських

політичних партій та їх суперечок поміж собою. [101, С. 163]

Уже 27 лютого Головний Отаман армії УНР, сподіваючись на те, що за вихідну точку переговорів все ж таки буде визначено лінію Сяну як демаркаційну лінію, прибув до Ходорова, де його зустрічали з усіма військовими почестями в масві синьо- жовтих прапорів, під мелодію національного гімну «Ще не вмерла Україна». Представляючи наступного дня проект перемир'я від імені комісії Антанти, французький генерал Бартелемі зазначив, що внаслідок неприйняття його затягується польсько-українська війна й ускладнюється боротьба з більшовиками, які вже зайняли Київ. І навпаки. Прийняття пропонованого документа сприяло б перемозі над більшовиками, визнанню суверенітету України, очищенню її території від ворога, що дало б змогу прийти на мирну конференцію у Версалі не з «порожніми руками». Із прийняттям проекту перемир'я військова комісія Антанти зв'язувала питання продажу зброї, якої так гостро бракувало як наддніпрянській, так і галицькій арміям. [104, С. 308]

Уряд УНР звернувся до провідних галицьких діячів, котрі вже мали досвід політичної боротьби у віденському парламенті, й воєначальників із закликом, попри тимчасові територіальні втрати, погодитися на «лінію Бартелемі», що дало б військові перепочинок і можливість сконцентрувати основні сили на антибільшовицькому фронті. Петлюра особисто погоджувався підтримати вимогу Бартелемі за умови, якщо Антанти визнає соборну УНР і надасть військову допомогу в боротьбі протирадянської Росії. Саме з цих мотивів він переконував галицьких політиків і воєначальників піти на поступки. [101, С. 222]

Однак галицька делегація, незважаючи на складне становище УНР та її Західної області (як після Акта злуки 22 січня 1919 р. офіційно іменувалася ЗУНР), відкинула цей проект, реалізація якого, на думку Петлюри, мала б велике значення для українського соборництва. Галичани, як і на початку листопада 1918 р., найбільше боліли за Львів. Петлюра ясно бачив, що це засліплення призведе до втрати ще більших територій. Бо коли

найважливішою задачею стратегії в перші дні листопада 1918 р. мало бути створення міцного кордону більш-менш по лінії ріки Сян, і всі зусилля необхідно було спрямувати на Перемишль, Ярослав, Сянік, щоб забезпечити за собою ці найдалі на захід висунені стратегічні пункти, «у краю очі всіх були звернені на Львів. Що діється в Перемишлі, над Сяном, мало хто цікавився. Загальне переконання було, що справа наша залежить від висліду боротьби за Львів. А наслідок того такий, що ми слухний час прогаяли, й лінію Сяну майже без бою втратили. Тим долю Східної Галичини вже в і перші листопадові дні якби втрачено». [104, С. 309]

Переконувати галичан і в лютому 1919 р. про те, що з тимчасовою втратою Львова й околиць ще не втрачається Україна, виявилось марною справою. Увечері 28 лютого генерал Бартеlemi востаннє попередив галичан, пригрозивши їм перекинути з Франції 80-тисячну армію генерала Галлера – сформована з польських емігрантів, вона горіла бажанням боротися за відновлення Речі Посполитої від «можа до можа». Проте це не вплинуло. Навпаки, того ж дня командуючий галицькими збройними силами генерал Омелянович-Павленко звернувся зі спеціальною відозвою до особового складу, в якій заявив про те, що «Начальна Команда примушена продовжувати війну з ворогом, що немає власних сил удержатися на зрабованій нашій землі і хапається за чужу поміч, поміч держав Антанти, яких він до того, на жаль, невірно інформує...». [61, С. 428]

Провал ходорівських переговорів щодо перемир'я у лютому 1919 р. під егідою Паризької мирної конференції, вважають дослідники, – ключовий момент у ході війни, бо він визначив радикальний зсув у політиці керівництва країн Антанти на користь Польщі. Насамперед це прискорило вислання армії Галлера до Польщі, присутність якої спричинилась до вирішення долі війни у інтересах Польщі. Засоби масової інформації країн Західної Європи, зокрема Франції та Англії використали провал місії Бартеlemi для формування антиукраїнських настроїв у громадській думці своїх країн. [101, С. 223]

Не усвідомивши цього, галицькі політики зробили ще одну помилку: погодилися на переговори з поляками на односторонній основі без представників Уряду УНР. Зустрічі за участю американського генерала Ф. Кернана почалися 27 березня в окупованому поляками Хирові. Уже з першої розмови, пише М. Литвин, українці, які їхали сюди з вірою і оптимізмом, зрозуміли, як дорого обійшлася їм березнева поразка. Водночас ворог повірив у близьку перемогу, тим паче, що відчував за спиною подих армій Галлера. «Зі заломанням нашої березневої офензиви, – зазначав згодом генерал Віктор Курманович, – що була кульмінаційним пунктом нашої активності, ставав ворог з дня на день сильнішим, а тим самим перебирав ініціативу в оперативних акціях. Він мав за собою Антанту і допомогу. В неї Польща мала бути тим парканом, що поставить опір дальшому походу більшовизму на захід, що в той час вже мав свій зародок в осередку Європи Бела Куна в Угорщині, Курта Аскера у Баварії». [101, С. 224]

Як попередню умову перемир'я, польська сторона одразу виставила вимогу визнати демаркаційну лінію Бартелемі. «Коли ж ви тепер не заключите перемир'я, то за місяць ми будемо мати армію Галлера і тоді викинемо вас з Галичини», – заявив галичанам граф А. Скарбек, глава польської делегації. Схилити обидві сторони до компромісу не вдалося, відтак 28 березня хирівські переговори припинилися. [104, С. 310]

Якщо делегації ЗУНР мала своїм головним завданням добиватися перемир'я, то польський військовий провід вважав за необхідне відстоювати точку зору, що припинення бойових дій можливе лише за умови повного роззброєння і демобілізації Галицької армії та зайняття території Східної Галичини до Збруча і Волині до Рівного, оскільки, мовляв, петлюрівські і галицькі війська «не вільні від більшовизму», серед них існує значна частина українців-більшовиків. Зрештою, Антанта мала усвідомити, що тільки спільний польсько-румунський фронт може стримати більшовизм від проникнення у Європу. [61, С. 433]

Але поки в Парижі тривали дискусії, армія генерала Галлера, всупереч взятим на себе зобов'язанням, з'явилася під Львовом і вступила в боротьбу з українським військом, яке сприймалося Антантою з подачі Варшави як «розбійницькі банди». Симону Петлюрі за таких обставин залишалось, зібравши всю свою волю, продовжувати боротьбу. Саме таким побачив його наприкінці лютого 1919 в Станіславові кореспондент місцевої «Республіки» «на понадгодинній авдієнції». Головний Отаман повернувся якраз «зі Стрия, куди їздив у гості до своїх усусів, про котрих говорить з великим зворушенням. [101, С. 226]

З кінця 1918 р. Петро Болбочан уже мав титул отамана і очолював Лівобережну армію, що нараховувала в своєму складі близько 200 тисяч козаків і повинна була боронити все Задніпров'я від наступу більшовицького війська з півночі. Замість того Болбочан, не давши жодного великого бою, відходив на південь: 7 січня 1919 р. він без бою залишив Харків, цей важливий стратегічний пункт (більшовики вступили в місто аж на третій день після відходу українських частин), в такий же спосіб було здано і Полтаву. Всупереч директиви Головної Команди відходити на захід, у напрямку Ромодан-Київ, він з Полтави повернув на південь, до Кременчука, де, перейшовши на правий берег Дніпра, фактично покинув фронт, відкривши таким чином більшовикам шлях на столицю України вздовж залізниці від Полтави. Водночас його штаб незаконно вивіз за собою гроші із скарбниці, які мали евакуюватися до Києва, а величезні склади військового майна на станції Мерефа і в Крюкові залишив більшовикам. За це Болбочана було заарештовано, але полковник Коновалець врятував його від суду, вивізнивши до Галичини. Крім того, серед членів тодішнього уряду виникла підозра, що Болбочан так поспішно залишив лівобережний фронт і відійшов на Знам'янку, аби з'єднатися з Денікіним. [104, С. 313]

Основою ставлення політичних чинників Галичини до державної єдності України мав бути акт з'єднання, ухвалений Українською Національною Радою ЗУНР 3 січня 1919 р. і проголошений урочисто на Софійському

майдані Києва 22 січня 1919 р.. Від цього дня галичани мали б усвідомити, що Західна область УНР, яка їм декларується Актом злуки, це «автономія часті, але єдність цілості, автономія внутрі, але єдність наверх». Саме в такому дусі Директорією був виданий закон про Делегацію УНР на Мирову конференцію в Парижі. [61, С. 433]

Таким чином, її члени, які представляли Наддніпрянщину й Галичину, повинні були працювати в на основах Акта злуки. Але виявилось, як свідчив галичанин Михайло Лозинський, державний секретар закордонних справ Західної області УНР Василь Панейко вів політику, котра була абсолютно протилежною суті Акта соборності. А його співробітник Степан Томашівський взагалі напався на тих дипломатів-галичан, котрі на початку травня 1919 р. приїхали до Парижа з усвідомленням того, що вони як представники Західної області УНР мають працювати в складі делегації УНР: «Ми тут усіх сил докладасемо, щоб переконати Мирову конференцію, що ми є окрема Західно-Українська Республіка, а ви тут приходите з тим ідіотизмом...». [101, С. 223]

Так звана акція Панейка і Томашівського щодо «рятування» Східної Галичини від Польщі полягала, як виявилось в доведенні того, що цей регіон не є складовою частиною УНР. Представникам Антанти Панейко доводив, що тільки Східна Галичина «доросла до державного життя, і тільки вона з усіх українських земель не заражена большевизмом, отже тільки з неї можна утворити базу протибольшевицької акції». [104, С. 313]

Пертрактуючи з поляками, Панейко так само робив основний натиск на окреме державно-правне становище Східної Галичини, вважаючи, що саме завдяки такій своїй позиції він змусить тих швидше згодитися на перемир'я, після чого підштовхне їх до нейтралітету. А щоб залучити на свій бік російську групу Сазонова-Маклакова-Чайковського, і притягнути її до оборони Східної Галичини як «русской земли», Панейко доводив їм, що галичани не такі фанатичні самостійники, як наддніпрянці, що домовлятися можна росіянам саме з ним. [61, С. 435]

За таких обставин Петлюра змушений був, шукаючи підтримки збройною силою, розпочати контакти з поляками. 21 травня 1919 р. до Варшави прибула українська делегація під проводом Курдиновського, аби добитися польської військової допомоги проти більшовиків. Після коротких нарад заключено тимчасову угоду, якою Польща пообіцяла надати її та встановити на території України адміністрацію, що збереже порядок і публічну безпеку. Українські збройні сили – згідно з домовленням – у військових справах будуть підлягати польському командуванню. [104, С. 314]

Договір підписали: за українську сторону – голова делегації Курдиновський, а за польську – голова Ради Міністрів Падеревський. Переговорюючи з українцями, поляки мали на меті здобути для себе домінуючу позицію на Україні, і тому вважали за відповідне дати Петлюрі військову допомогу проти більшовиків, щоб таким чином зв'язати його з інтересами Польщі. Полякам було відомо, що в Петлюри мали перебувати в тому часі французька й румунська місії, а крім того числилися з тим, що до нього можуть прибути ще англійці й американці. Справу тих переговорів поляки зберігали в таємниці, бо не хотіли, щоб про них довідалася Антанта. Про хід переговорів польський міністр закордонних справ повідомляв окремою депешою свого посла в Парижі Замойського й давав йому інструкції, як представити ту справу альянтам, якби вони якимсь чином довідалися про переговори. Інструкція була така: поляки готові заключити з українцями договір, якщо вони відступлять їм Галичину й Волинь, дадуть гарантію доброго трактування польського населення на Україні та якщо вкінці вдасться їм уникнути визнання України. Тільки під такими умовами поляки готові згодитися використати українців як антибільшовицьку силу для швидкого закінчення війни на сході. [101, С. 225]

На західному фронті на той час знову розгорілися бої, а з боку Києва на наддніпрянську армію натиснули більшовики. Щоправда, в червні 1919 р. галицька армія досягла певних успіхів, її частини навіть перейшли в

контрнаступ в районі Чорткова, але невдовзі вони були зупинені переважаючими силами добре озброєних польських військ.

Необхідно зазначити, що в новій, набагато складнішій обстановці, голова військової місії УНР генерал Сергій Дельвіг запропонував встановити нову лінію перемир'я. Зрозуміло, тепер вона була ще не вигіднішою для галичан, бо мала проходити вздовж горішнього Серета, повз Тернопіль, по Золотій Липі й Дністром до впадіння в нього Збруча. Галицькі політики й командування не погодилися на «лінію Дельвіга». Тим часом польські війська, посилені арміями Галлера і Желіговського, прорвали український фронт і примусили галицьку армію відходити на схід від Збруча. [61, С. 437]

У ситуації ж, що склалася тепер, у керівників ЗО УНР залишалися такі можливості: 1) вести переговори з поляками, щоб вони залишили хоча б той клаптик Галичини, який ще був під контролем УГА; 2) перейти за Збруч і спільно з придніпрянською армією боротися проти більшовиків; 3) досягти порозуміння з більшовиками; 4) капітуляція. [104, С. 315]

За погодженням з диктатором Петрушевичем, згадував командант УГА Мирон Тарнавський, було вислано делегацію в складі отамана Шухевича, сотників Луцького і Гузара до поляків, щоб домогтися від них якнайбільших поступок і гарантії, зокрема, що після відступу УГА за Збруч ті не переслідуватимуть її. Рівночасно Тарнавський, на свій розсуд оцінивши становище наддніпрянської армії, що оборонялася біля Кам'янця-Подільського, самовільно вирядив сотника Цьокана до більшовиків прозондувати їхні настрої і з'ясувати, як вони поставляться до УГА, якщо та перейде Збруч. Звичайно, робилося це в таємниці від Головного Отамана.

Москва чекала слушного моменту для безпосереднього втручання у розвиток подій в Галичині. Такий настав, коли навесні 1919 р. Червона армія потіснила армію Директорії у район Кам'янця-Подільського, зайнявши Коростень, Житомир, Бердичів, Проскурів, Гусятин, Новоград-Волинський та Одесу, і вийшла на Збруч, де й зупинилася. 7 травня 1919 р. тодішній керівник уряду УСРР Християн Раковський надіслав до Станіслава урядові

ЗУНР ноту, в якій містилась заява про відмову Червоної армії проводити бойові дії на території «Східно-Галицької Республіки» за умови припинення галицьким урядом ворожих дій проти радянської України. [101, С. 226]

Крім того, він пропонував галичанам прийняти демаркаційну лінію – державний кордон по р. Збруч. Одночасно таким українським більшовикам, як В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський і О. Шумський, було доручено «домовитися з галичанами про сприяння їм з нашого боку озброєнням на умовах: 1) повного розриву з Петлюрою – сприяння його ліквідації; 2) реорганізації Галицької армії з вигнанням контрреволюційного офіцерства; 3) передання нам вантажів, що їх Петлюра евакуював у Галичину; 4) пропуску нашого війська в Румунію». [104, С. 3163]

Однак оприлюднене 9 травня 1919 р. звернення більшовицького ЦВК України до населення Галичини містило вже заклик поборювати іноземну та українську «буржуазію» і спільно будувати «робітничо-селянську Українську республіку». Галичан запевняли, що Червона армія підійшла до кордонів краю «як товариш і помічник галицьких селян і робітників»: «Пам'ятайте, що з півдня у вас Угорська робітничо-селянська республіка, а зі сходу Українська робітничо-селянська республіка. Повставши проти гнобителів, ви відразу будете мати двох союзників, з півдня і сходу... Хай живе революційне добровільне об'єднання Галичини і України!». [101, С. 228]

Незважаючи на те, що галичани відкинули пропозиції радянського уряду України, поляки розгорнули велику пропагандистську акцію, зокрема на Паризькій мирній конференції, виставляючи галичан як союзників або прихильників більшовиків, чого так хотіли бачити західні політики, аби виправдати свою нехіть до визнання української державності. [61, С. 438]

На таких позиціях – розколоти єдиний український національно-визвольний рух і ліквідувати «петлюрівщину» – у Москві залишалися і надалі. Тож не випадково посланець генерала Тарнавського сотник Цьокан повернувся від більшовицького командування з цидулкою, в якій олівцем було написано їхні вимоги до галичан, якщо ті перейдуть Збруч:

«1. УГА має видати Петлюру в руки большевикам.

2. Большевицька армія візьме УГА у свій склад на те, щоби з нею створити спільний фронт проти поляків.

3. Большевики запевнюють УГА в тому, що командний склад, організація У. Г. Армії та все до подробиць залишиться у дотеперішньому вигляді без ніяких з їхнього боку зусиль внести туди які-небудь зміни. УГА буде посилена муніційним а провізаційним і т.п. матеріалами для збільшення її боєздатності». [11, С. 135]

Оскільки послані до поляків парламентарі не поверталися, Тарнавський з дня на день відкладав остаточне рішення. Тим часом, незважаючи на переговори, противник продовжував бойові операції. Становище ускладнювалося, внаслідок чого УГА зазнавала чимдалі більших втрат. Врешті Тарнавський зважився на рішучий крок. Його, писав він згодом, «подиктувала мені совість не коменданта армії, а лиш людини, українця, відповідального за тисячі існувань найкращих синів галицької області України. Я велів старшинам зробити поміж стрільцями анкету, в якій вони мають висказати своє бажання: залишитися на місці та до останньої краплини крові боронити клаптика вужчої батьківщини, чи перейти Збруч і допомогти наддніпрянським братам у їхніх змаганнях з навалою червоної Москви. Оце своєрідне голосування виявило подавляючу перевагу за тими, що бажали дальшої боротьби. Тоді виявилася вперше сконкретизована думка: через Київ до Львова». [104, С. 317]

Так закінчилася збройна боротьба за західноукраїнські землі, а «ми, – зазначав Л. Лукасевич, – втратили територію, так цінну для нас під оглядом національним, територію, яка нас в'язала із заходом, це було єдине наше вікно в Європу». Галичина опинилася в руках ворога, який просунувся ще далі на українські землі. Молода республіка залишилася без зв'язку із заходом. Зброя могла надходити лише через Румунію і повітряним шляхом, але він, не забезпечений авіапарком, був недосяжною мрією. Постачання через Румунію наражалося на великі труднощі внаслідок ворожого ставлення

румунів і французів, які перебували під впливом денікінців. [101, С. 229]

Відокремившись на Паризькій мирній конференції від делегації УНР, окремі представники Галичини, зокрема Василь Панейко та Степан Томашівський, започаткували новий напрям галицької політики, визначаючи за провідний вектор її порозуміння з "білою" Росією. Ідеологам такої концепції здавалося, що виділивши справу Галичини від самостійної УНР, вони знайдуть підтримку і визнання з боку Денікіна. У ті дні навіть такий визначний галицький політик, як Кость Левицький підтримував надію на «білу Росію», завдяки якій, мовляв, можна буде визволитися з-під польської окупації і після з'єднання території України з протибільшовицькою Росією на основі конфедерації обох держав добитися, щоб були укупі «руські землі українського народу для України, та руські землі російського народу для Росії...». [104, С. 318]

І це особливо проявилось невдовзі після переходу УГА на схід від Збруча. Коли частини армії УНР розбили головні сили більшовиків на Поділлі й узяли Проскурів, постала проблема, куди наступати далі: на Київ чи Одесу? В Проскурові відбулася спільна нарада обох штабів під проводом Петлюри. Галичани висловилися за Одесу, мотивуючи це тим, що Київ, знищений більшовиками й позбавлений військового майна, – слабка опора для бойових операцій проти червоних, денікінських і повстанських військ, а в південній частині України можна сконцентрувати й згуртувати свої сили, внутрішньо перебудувати їх. Крім того, приморська смуга, флот дали б змогу підтримувати дипломатичні зносини з Європою і полегшили б постачання зброї з-за кордону. [101, С. 232]

Штаб наддніпрянської армії вважав доцільним вирушити у похід на Київ і не лише тому, що шлях туди був значно коротшим, ніж до Одеси, де на той час домінували впливи Антанти, яка не визнавала уряду УНР. На півдні діяли денікінські війська. Зчепившись з ними у двобої, армія УНР відкрила б для більшовиків широкий простір для походу до Збруча, що загрожувало їй бути відрізаною від польських збройних сил й опинитися в оточенні російських –

червоного і білого – військ. Зрештою, оволодіння Києвом мало б велике значення для визнання Європою уряду УНР. [61, С. 439]

Симон Петлюра саме тому наполягав наступати на Київ, оскільки оволодіння столицею України давало не лише надзвичайно важливе політичне значення, а й відрізало відступ XIV більшовицькій армії, що давало можливість захопити весь тил її. Він погоджувався з військовими в тому, що ключі від Одеси й Херсону лежать на дніпровських переправах і таких залізничних вузлах, як Черкаси, Бобринська, Цвіткове, Христинівка, Вапнярка, Жмеринка. Таким чином він повністю сприймав аргумент штабістів: як тільки буде взято під контроль вказану лінію, тоді доля чорноморського узбережжя з Одесою опиниться в руках українського війська. [61, С. 441]

Фронт наступу армій УНР на Київ розтягнувся на 300 кілометрів – від Коростеня до Білої Церкви. На весь цей фронт припадало лише 30 тисяч багнетів українського війська. Внаслідок цього швидкість наступу сповільнювалася. І все ж йому вдалося випередити денікінців на один день. 30 серпня 1919 р. українські війська під проводом генерала Антона Кравса, якому підпорядковувалися 1-й і 3-й корпуси УГА та Запорізька дивізія, захопили Київ. У відповідь на телеграму Кравса про цю важливу подію йому було негайно надіслано наказ не входити до міста, а лише взяти під свій контроль усі мости й шляхи. Однак генерал, знехтувавши волю Ставки, розпорядився влаштувати парадний в'їзд до столиці України. [104, С. 319]

Урочистості, які готували українці, приспали їхню пильність. Наступного ранку варта, що стояла обабіч одного з мостів на Дніпрі, побачила підрозділ денікінського війська, що наближався. Наказ Головного Отамана уникати непотрібних сутичок і боїв з денікінцями, стримав варту від атаки: мирна поведінка й біла корогва зняли підозри у лихих намірах частин білої гвардії. Тимчасом «приятний» ворог минув остовпілу варту й попрямував до міської Думи. Заки варта спохватилася, денікінський відділ був уже далеко від Дніпра.

І тоді якраз сталося непередбачене. У той час, коли парад був у розпалі, на міській Думі поряд із жовто-блакитним прапором несподівано замайорів трибарвний російський стяг. Один з козаків Запорізької групи зірвав його і затоптав ногами. Це послужило сигналом до сутички. З усіх провулків почали з'являтися денікінці. Вони заатакували натовп і війська, що брали участь у параді. Підхід значних сил денікінської армії з Лівобережжя примусив українські частини вийти з Києва. [101, С. 232]

За обставин, що склалися, Петлюра вислав до денікінського командування у Києві делегацію на чолі з генералом Омеляновичем-Павленком, доповнену старшинами УГА. Але вона одразу ж повернулася, бо денікінці відмовилися вести переговори з представниками наддніпрянської армії. Річ у тім, що трохи раніше командування УГА вирядило до денікінців свою делегацію (отаман Бубела, сотник Паліїв і сотник Бемко), щоб домовитися з ними про спільну залогу в місті, поділ трофеїв і звільнення галицьких полонених, які все ще перебували у Добровольчій армії. Білогвардійці вирішили використати цей крок галичан для роздрібнення української збройної сили і поставили перед двома арміями неприйнятні для них умови. [104, С. 323]

Драматизм ситуації полягав і в тому, що на переговорах генерала Кравса з денікінським генералом Бредовом у Києві 31 серпня 1919 р. без відома Головного Отамана Петлюри та уряду УНР було досягнуто обопільної згоди й підписано умову такого змісту:

«1. Командант київської Групи Галицьких Військ відводить сьогодні всі свої частини з міста Києва так далеко – як на це дозволить час, а найменше за лінію залізничних стацій, а далі на лінію Ігнатівка–Васильків–Германівка;

2. Командант «Полтавського Отряда» зі своєї сторони ручить, щоб цей рух відбувся без перешкод;

3. В рівній мірі запоручає Галицька Армія, що вона не зробить ніяких виступів проти «Армії Добровольців»;

4. Командант київської Групи Галицької Армії заявляє, що Галицька

Армія оперує незалежно від Армії Петлюри, під окремою галицькою командою, без ніяких політичних цілей, а тільки з метою боротьби проти большевиків;

5.Для запоруки, що Галицькі Війська не заберуть з собою більше, як привезли, настановляється комісія;

6.Всім роззброєним відділам з обох сторін буде по потвердженні цієї умови обома командами віддана зброя». [101, С. 243]

Після таких заяв уряд УНР оголосив війну здеморалізованим денікінським згряям, які руйнували українську культуру і нищили свідоме українство. 2 вересня після інформації виконуючого обов'язки військового міністра Всеволода Петріва стосовно становища на фронті біля Києва було ухвалено: доручити МЗС послати ноту протесту за кордон, скликати нараду – віче галичан з представниками Уряду УНР. Вжити всіх заходів щодо поширення в пресі відомостей про реакційність Денікіна. Виїхати на фронт представникам державної інспекції та окремим міністрам. Голову Ради Міністрів Мазепу, міністра закордонних справ Ливицького і військового міністра Петріва виїхати до штабу галицьких військ у Вінниці. [61, С. 443]

У ці дні до Симона Петлюри й керівника галицького уряду приходили цілі делегації з окупованих денікінцями регіонів України із жахливими звістками про знущання над українством з боку російських монархістів. Ці делегати вимагали, щоб українська армія негайно розпочала наступ на здеморалізовані ватаги Денікіна, прозвані українським населенням «грабармією». За наказом головного командування військ УНР від 27 вересня 1919 р. оголошувалася часткова мобілізація. [104, С. 324]

Але на початку жовтня випали холодні дощі, дороги розмокли. І тоді денікінська армія перейшла у наступ на українські збройні сили. Лише 14 жовтня 1919 р. з'явилася спільна відозва про боротьбу з Денікіним, та було пізно. Разом з поразками на фронті прийшло страшне лихо – тиф. Його українській армії при найбільшому героїстві годі було здолати.

Дійсність, за словами Мирона Тарнавського, виявилася страхітливою

за всякі припущення, бо «чотирикутник смерті» вмістив стільки трагедій, стільки в ньому було людей ідейних, готових піти на будь-які пожертви в ім'я своєї безталанної батьківщини. Опинившись там, кожен із жахом усвідомлював, що їхня смерть не сприятиме визволенню вітчизни, що людські трупи не заступлять шлях згряям хижих круків, які зусібіч обсіли Україну. Трагічна доля людей – це трагічний кінець армії, який означає занепад української державності. [101, С. 242]

Переймаючись цією катастрофою та її наслідками не менше за генерала Тарнавського, Симон Петлюра намагався хоч якось полегшити тяжке становище хворих і поранених. Хто, як не він, Голова Директорії і Головний Отаман військ УНР, так наполегливо просив європейську демократію підтримати молоду Українську державу?

Чи не його підпис бачимо під листом, надісланим 16 жовтня 1919 р. до Комітету Міжнародного Червоного Хреста в Женеві? Благаючи його допомогти українським благочинним організаціям в умовах економічного виснаження УНР, коли транспорт зруйновано, місцева промисловість цілковито ізольована від західних країн, величезна кількість українських військовополонених перебуває за межами держави, Петлюра засвідчував свою віру в те, що державотворча ідея врешті-решт візьме гору над хаосом анархії, демократія – над залишками самодержавства, а прагнення націй до рівноправного співіснування – над експлуатацією одних народів іншими. [104, С. 324]

Тимчасом, внаслідок пошестей та ускладнення становища на фронті, галицькі воєначальники чимдалі більше схилилися до думки про укладення союзу з Добровольчою армією Денікіна. На початку жовтня людей, здатних воювати, майже не лишилося. Особовий склад був фізично виснажений, чимало вояків постраждали від страшної епідемії. А вже під Вінницею ситуація стала безнадійною. Про ефективну боротьбу з пошестю не могло бути й мови. Значна частина лікарів загинула від тифу, до того ж гостро бракувало медикаментів. [61, С. 444]

Щоб скоротити надто розтягнуту лінію фронту й дати армії перепочинок на два-три дні, Тарнавський, як він згадував пізніше, вирішив розпочати переговори з Денікіним. До Гайсина, де стояв тоді командир денікінської групи генерал Слащов, виїхав отаман Лисняк. Цей маневр мав полекшити перегрупування війська, якщо таким можна було назвати довгі валки возів, заповнених недужими. Худі, виснажені коні ледве тягли ці вози грузькими, розбитими шляхами. Поряд, провалюючись у сніг і болото, брели не чисельні піхотинці. Армія уявляла собою рухомий шпиталь з малим відсотком боєздатних сил, які танули з кожним днем. Ворог міг легко 'накрити' українців. Позаду, над Збручем, у районі Полонне-Проскурів-Кам'янець-Подільський, діяла польська армія, що всупереч забороні Антанти й домовленостям з Петлюрою, підходила з тилу. [101, С. 245]

Тим часом із Гайсина повернувся отаман Лисняк, який уклав з денікінським командуванням триденне перемир'я. Його попередня розмова з генералом Слащовим відбувалася приблизно так: «Як би ви сприйняли нашу готовість перейти на ваш бік? Яким було б ставлення до нашої армії? – поцікавився отаман Лисняк.

Слащов, не роздумуючи, вийняв з кишені клаптик паперу й нашвидку написав на ньому:

«1. Армія Денікіна заопікується всіма недужими УГА.

2. УГА буде вжита до встановлення в денікінському запіллі ладу.

3. Денікінці не робитимуть ніяких змін ані в командному складі УГА, ані в її організації. УГА залишиться нерозривною одиницею, якої не вживатиметься до ніяких боїв». [104, С. 325]

Але якраз із настанням цього перемир'я Петлюра скликав усіх командирів до Жмеринки на нараду. Вони мали знайти прийнятний вихід із становища, в якому опинилися обидві армії. Тарнавський до Жмеринки не поїхав, побоюючись, що між ним і рештою учасників наради виникне гостра дискусія, котра могла б призвести до його арешту. Натомість він прислав до кількох своїх відпоручників, зокрема Лисняка із запискою від Слащова. І

лише тоді Петлюра дізнався про закулісні переговори. Тарнавського звільнили й заарештували. Але його починання довершили наступники: галичани перейшли-таки під командування Денікіна, навіть не повідомивши про це Головного Отамана армії УНР. Петрушевич також збирався під російську протекцію, виїжджаючи до окупованої білогвардійцями Одеси. [61, С. 443]

У цьому договорі капітуляції було записано: «Галицька армія переходить у повному складі з етапними установами, складами і залізничним майном на сторону російської Добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного командира збройних сил півдня Росії... галицький уряд через брак території припиняє тимчасово свою діяльність і переходить під опіку російської Добровольчої команди...». [101, С. 247]

Таким чином, зазначав Панас Феденко, командири Української Галицької армії, прийнявши політичні вимоги денікінців, заперечили право українського народу на державну незалежність. Навіть слово «Українська» виключено в договорі з назви «Галицька армія». Команда УГА зобов'язалася допомагати «білій Росії» воювати проти «червоної Росії», але не «проти армії Петлюри», як у цьому документі було названо армію УНР. [104, С. 326]

Перехід галицької армії на бік Денікіна, тиф та люті морози зробили небоєздатною босу й неодягнену Армію УНР. До всіх цих нещасть додалося ще й те, що польське військо перейшло Збруч і окупувало тимчасову столицю УНР Кам'янець-Подільський, обеззброючи всі українські військові частини, що були на цьому терені. Решта українського війська зібралася наприкінці листопада тепер уже в трикутнику смерті: Любар–Шепетівка–Миропіль, по боках якого більшовики, денікінці й поляки чекали на повний розклад і самознищення Армії УНР. І Головний Отаман, і уряд УНР і не думали припиняти дальшої боротьби за незалежність України, вони планували продовжувати її навіть за найважчих обставин. Але для цього необхідно було зберегти ядро війська. Тих, хто зневірився в доцільності дальшої боротьби, необхідно було звільнити з армії, в її рядах мали

залишитися лише ті, хто готовий знову йти до бою. [101, С. 248]

Таку концепцію Симон Петлюра запропонував на розгляд присутнім у Любарі й околицям командирам частин. Не всі з них сприйняли такий вихід із ситуації. Скажімо, на нараді старшин січового стрілецтва 4 грудня 1919 р. висловилися проти ліквідації регулярного фронту, оскільки це рівнозначно ліквідації збройної боротьби, а партизанські рейди між більшовиками і денікінцями надзвичайно ризиковані.

Січовики ухвалили таку постанову:

«1. Звернутися до Штабу Дієвої Армії в справі збереження фронту і проти переходу на партизанський спосіб боротьби;

2. Шукати контакту зі зближення з УГА, щоб довести до злуки обох армій під одним Верховним командуванням Армії УНР;

3. Коли б ці основні постулати були відкинені, тоді формації СС залишається вільну руку у виконанні директив Головного Отамана з дня 23-го листопада 1919 р., ч. 03132 про самодемобілізацію частин Армії УНР».
[11, С. 139]

Очевидно, Симон Петлюра також планував спочатку залишитися з рідним військом. Тим паче, що наприкінці важкого 1919 р. були шанси на відновлення регулярного фронту армії УНР проти білої і червоної Росії. Це був той момент, коли відвернувся від Денікіна Захід. Відтак до нього якраз тоді, на думку П. Феденка, і треба було достукуватися. Важливо було, аби у створенні єдиного українського фронту взяли участь січові стрільці, що запалило б і Українську Галицьку Армію, яка вже готова була виступити проти Денікіна. [101, С. 249]

А тому Симон Петлюра вранці 6 грудня 1919 р. вирушив до Варшави. Уже в дорозі вияснилося, що можна буде скористатися ще одним джерелом поповнення українських збройних сил. У Шепетівці, на станційному пероні, він доручив сотнику Мамчуру передати Євгенові Коновальцеві, аби той зі своїми найближчими співробітниками пробирався до Польщі, де розпочнеться формування українських частин. Крім того, Головний Отаман

вважав, що командир січових стрільців зможе допомогти і в перетранспортуванні тих 40 тисяч галицьких українців, котрі з рядів австро-угорської армії потрапили в табори військовополонених в Італії. [104, С. 327]

Ті з українських вояків, хто вірив в Україну, вірив своєму провідникові, інтуїтивно відчули: не можна демобілізуватись, здаватися на будь-чию ласку або переходити до білих росіян, не можна й котитися похилою площиною під червоним прапором, бо ще залишалася можливість продовжувати боротьбу під українським синьо-жовтим стягом. І на нараді в Любарі на початку грудня 1919 р. вони разом з Головним Отаманом наважилися на «марш відчаю, марш проти розуму» – військо мусить перейти в запілля і бити ворога, поповнюючись місцевими селянами й повстанцями. У виданій тоді ж декларації Уряду УНР висловлювалося сподівання, що «віра в нашу народну справу не захитається ні на мить! Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від нас великої самопожертви. Але ніщо в світі не дається без боротьби». [101, С. 253]

За тогочасної військово-політичної ситуації в Україні цей похід мав значно ширше значення, ніж «марш відчаю». Саме завдяки підтримці справжніх патріотів-військовиків Петлюра міг продовжувати боротьбу за українську державність. Ще вчора здавалося, що все пропало, згадував про нараду в Любарі підполковник В. Прохода. Але як криця з кременя креше іскри, так нещастя з сильних духом, до кінця відданих українській державній ідеї людей, викресало нові героїчні зусилля. [61, С. 445]

Так, небагато вояків вирушило в Зимовий поход – лише 8 тисяч осіб. Більшість із них – хворі й непридатні до бою, тож уся збройна сила зводилася до 2 тисяч багнетів та шабель і 12 гармат. Але ж це військо було сильне духом, бо воліло краще вмерти, аніж здатися на ласку ворогів. [104, С. 328]

Порівняно з тим, що мала українська армія в січні того ж р., була це лише жменя знесилених героїв: Запорізька група – з решток тих частин, котрі входили до складу Запорізького корпусу; Волинська група – з решток 1-ї Північної і 2-ї Стрелецької дивізій, 4-ї дивізії Сірожупанників, 2-го кінного

імені Залізняка полку, кінного полку імені гетьмана Мазепи та Волинської гарматної бригади; Київська група – з решток 5-ї і 12-ї Селянських та 9-ї Залізничної дивізій і окремих вояків з корпусу Січових стрільців. [101, С. 254]

Масові повстання українського селянства в тилу Добровольчої армії і підривні дії армії УНР так налякали білогвардійців, що вони в паніці, кидаючи все, тікали на південь. За кілька тижнів Правобережна Україна фактично була очищена від денікінців. За цей найкоротший час авторитет Армії УНР зріс надзвичайно. Внаслідок цього Начальна команда УГА 24 грудня 1919 р. дала згоду на своє підпорядкування Командуючому армією УНР. Тоді начальний вождь УГА Мирон Тарнавський навіть дав письмове зобов'язання «в міру можливості задержати в своїм віданні район: Вінниця– Жмеринка–Вапнярка – з метою забезпечення адміністративної праці Уряду УНР та удержання публичного ладу і порядку в згаданім районі». [61, С. 448]

Але командування Дієвої армії, пізно довідавшись про це, офіційно не закріпило такого рішення. 1 січня 1920 р. у Вінниці було створено Революційний комітет Української Галицької Армії. Він уклав договір з російським ревкомом Поділля про перехід її на сторону Червоної армії. Цей акт пізніше визнала чи не вся УГА. Звичайно, спокуса зорганізувати українську збройну силу (хоч би й під червоним прапором) була великою. Але армія УНР їй не піддалася. Нарада командирів дивізій, що відбулася 21 січня 1920 р. в Гусівці на Єлисаветградщині, ухвалила припинити боротьбу з білогвардійцями, яких уже добивали повстанці, й повернути зброю проти червоних росіян. [11, С. 135]

Здійснюючи свій переможний похід по ворожих тилах, армія УНР 12 лютого 1920 р. перейшла на Лівобережну Україну й зайняла цілу низку населених пунктів. Важливим було те, що місцеве селянство наочно побачило: українське національне військо живе і воює. У надзвичайно важких, трагічних умовах армія УНР, здолавши труднощі походу, зберегла

себе для держави, щоб, пройшовши з боями все Правобережжя, побувавши за Дніпром, навесні об'єднатися із славетними 3-ю Залізною і 6-ою Січовою дивізіями, і продовжити боротьбу за визволення рідного краю під прапором УНР, просякнутим порохом димом і скропленим святою кров'ю тих, хто віддав життя за незалежність України. [104, С. 329]

Стратегічне значення Зимового походу мало справді епохальне значення. За висновком учасників його, насамперед «армія, якій загрозувало цілковите знищення», не тільки була збережена, але й виконала намічену бойову операцію, піднявши тим самим дух війська. Саме цей похід по тилах ворога прискорив ліквідацію Добровольчої армії Денікіна. [61, С. 449]

Не можна скидати з рахунку й те, що завдяки Зимовому походу уряд УНР міг впевненіше почувати себе на переговорах з поляками. Зрештою, не відбулося перерви в тяглоті української державності, бо її елементи – влада, населення, територія – всі ці п'ять місяців були в руках Української Народної Республіки. Так, у різний час, у різних місцях, але все ж таки на території України. [101, С. 256]

Відчутно вплинув похід і на національне освідомлення українського населення, яке зустрічало українське військо і свою владу з радістю. Це піднесення національної свідомості було настільки сильне, що й більшовикам довелося змінити свою тактику: якщо в 1919 році вони йшли в Україну як інтернаціоналісти з будь-якого прояву національних почуттів – нищилися портрети Шевченка, вживання української мови вважалося контрреволюцією, то в 1920 був виданий навіть спеціальний наказ, яким передбачалася видимість лояльного ставлення до українського населення. [104, С. 421]

Треба пам'ятати також і те, що саме Зимовий похід створив традицію збройної боротьби українства у ворожому запллі, яка була успішно використана вояками Української Повстанської Армії через чверть століття.

3.2. «Союз Пилсудського й Петлюри»: pro et contra.

Петлюра усвідомлював необхідність будь-що вирвати Україну з того кола смерті, в якому вона опинилася наприкінці 1919 р., і дати їй свіже повітря. Належало визначити, де основний ворог, і з ним боротися, лише з ним одним. Для Симона Петлюри було ясно, що цей ворог – Москва.

Поміж сусідами України, яким загрожувало вторгнення російських більшовиків, були Румунія і Польща. У військовому відношенні тільки Польща мала певні шанси на успіх у безпосередній сутичці з Москвою. Румунія за відсутністю достатнього військового потенціалу не відігравала важливої ролі. Крім того, Петлюра враховував позицію керівника Польської держави Юзефа Пілсудського, котрий вважав Росію небезпечнішою для своєї країни, бо знав про плани Леніна пройти збройною силою через польські землі до Центральної Європи, аби викликати там пролетарську революцію. [61, С. 453]

Зважаючи на ці обставини, Симон Петлюра в листі до голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі Андрія Ливицького від 30 жовтня 1919 р. спрямовував у відповідне русло хід українсько-польських переговорів. Наслідком дипломатичних місій стало підписання Вищої Декларації, яка забезпечила врегулюванні міждержавних відносин та проведення спільних військових дій. [101, С. 301]

Але найважливішим і найнагальнішим завданням було відновити боєздатність війська. Без розв'язання цієї складної проблеми годі було сподіватися відновлення української влади на рідній землі. Тож з метою поповнення регулярних частин військовополоненими й інтернованими українцями, організації матеріальної і моральної допомоги їм, а також розробки проектів і укладення військових конвенцій між УНР і Річчю Посполитою Директорія 12 грудня 1919 р. створює військову секцію при Українській дипломатичній місії у Варшаві. 23 грудня Петлюра підписує наказ про передачу всіх кредитів торговельній комісії УНР за кордоном для закупівлі військового майна. Іншим своїм наказом, підписаним того ж дня, Голова Директорії доручає ревізору військових місій УНР за кордоном

відзвітувати про наявність закупленого і взяти його під пильну охорону. [104, С. 422]

Разом з тим ухвалення декларації 2 грудня 1919 р. давало змогу урядові УНР підтримувати тяглість державотворчого процесу, що в той нелегкий час було надзвичайно важливо. Функціонував державний апарат, який розробляв стратегію відродження самостійної України. Частина вищих урядовців на чолі з головним уповноваженим Іваном Огієнком залишалася в Кам'янці-Подільському, а інші перебралися до Варшави, де продовжували працювати над вирішенням невідкладних завдань. [101, С. 303]

Вартими уваги події від 12 січня 1920 р.: «Там відбулося засідання членів уряду УНР під головуванням Петлюри, на якому Українській дипломатичній місії у Варшаві було доручено офіційно поінформувати уряд Польщі про становище в Україні, а також подати відомості про діяльність українського уряду всім місіям і посольствам УНР за кордоном. Нарада визнала необхідним якнайшвидше втілити в життя рішення уряду про скликання Предпарламенту, сприяти затвердженню Брацлавської краєвої управи і з'єднанню галицької армії з наддніпрянською. Обмірковувалася і справа повернення в Україну міністерських апаратів, урядовців і громадян, що перебувають на території Польщі. Розглядаючи питання загальної реорганізації органів влади на місцях, початком якої мало послужити затвердження краєвої управи Брацлавщини, учасники засідання висловилися за те, щоб до компетенції краєвих управ віднести, крім адміністративно-господарських, деякі військові функції, як-от: проведення мобілізації, набору, постачання армії тощо». [104, С. 423]

Тоді ж було ухвалено повернути з Польщі в Україну для продовження державотворчої роботи весь урядовий апарат УНР, і насамперед міністерства – військового, фінансів, земельних справ, закордонних справ, здоров'я, з усім їхнім майном. [101, С. 308]

На початку лютого 1920 р. змінилося на краще й ставлення польської влади до формування українського війська, зокрема, відбулося спільне

засідання представників військової секції при Дипломатичній місії УНР з представниками військового міністерства Речі Посполитої. Поляки не лише погодилися на створення двох українських дивізій, а й узяли їх на своє утримання і повне забезпечення. [61, С. 453]

Усіх полонених перевезли з Ланцута до Берестя для розгортання нових підрозділів. Туди ж Петлюра розпорядився доставити полонених українців з Німеччини й частину старшин з Кам'янця-Подільського. Він доручив отаманові Олександрові Шаповалу сформувати бригаду, яку також взялися забезпечувати поляки. [101, С. 331]

Уряд Речі Посполитої і прийняв декларацію Української дипломатичної місії від 2 грудня 1919 р., в якій зазначалося, що кордон між двома країнами з півдня і заходу проходить по річці Збруч. Більше того, у наказах, які видавалися польською владою, тепер Кам'янець-Подільський і весь повіт оголошувалися польськими й оповіщалося про подальшу польську експансію на схід.

Польська експансія на схід негативно позначалася на реорганізації української армії. Із втратою віри в можливість братерських стосунків між українськими й польськими військами кількість охочих продовжувати боротьбу за самостійну Україну зменшувалася. І все те свавілля, що призводило до порушення суверенних прав УНР, грабiж майна і відкриту протидію формуванню українських збройних сил, польські військові власті намагалися виправдовувати брехнею – начебто на це дав згоду сам Петлюра. [11, С. 117]

Швидко формування українських військових частин, яке розпочалося з другої половини лютого 1920 р., заходи Уряду, спрямовані на відновлення української державності, а також масовий селянський антибільшовицький рух на теренах України суттєво вплинули на позицію польської влади. Тепер вона готова була сісти за стіл переговорів з українською стороною, визнавши її за партнера. [104, С. 425]

Підписання Варшавського договору 21 квітня 1920 р. дало новий

поштовх до україно-польських відносин й створило певні перспективи продовження боротьби для Симона Петлюри. До політичного договору входила й укладена 24 квітня 1920 р. військова конвенція про взаємну військову допомогу. [61, С. 453]

Квітневий договір 1920 р. мав велике моральне значення, оскільки свідчив про визнання «де-юре» державного суверенітету України й забезпечував їй політичну, військову та фінансову підтримку з боку представника Антанти на Сході. Здавалося, після довгої і впертої боротьби за незалежність і державність Україна вперше знайшла надійного союзника, військо якого разом з реорганізованою і добре вишколеною українською армією очистить її територію від окупантів і допоможе відновити спокій і порядок, котрих так бажало населення. УНР вдалося розбити ціною цього договору «бар'єр, що загороджував їй дорогу в Західну Європу, і через Польщу, яка своїми культурними та економічними цінностями і своїм географічним положенням є порогом до Європи, зблизилася до західних держав, особливо до Франції, до якої Польща по традиції завжди близько стояла і стоїть. Уряд Української Народньої Республіки сподівався, що за допомогою союзної Польської Речі Посполитої Антантські Держави оцінять значення української державності при вирішуванні Східного питання, визнають суверенність Української Держави і підтримають політику Уряду, яка так багато могла причинитись до замирення близького Сходу, економічного його відродження і встановлення політичної рівноваги». [101, С. 341]

Через декілька днів українсько-польське військо перейшло у наступ на всьому фронті, розбило більшовиків і зайняло Київ. Українці раділи, що їхню золотoverху столицю визволено від московської окупації, а незабаром стане вільною і вся українська земля. [104, С. 426]

Всенародне свято було і в поляків. В один з тих травневих днів 1920 р. з Бельведеру, резиденції найвищої польської влади, виїхав, стоячи у відкритому автомобілі, Начальник Польського Панства Юзеф Пілсудський.

На чолі тріумфального походу він поїхав через усю Варшаву до костьолу святого Яна на урочисту богослужбу за даровану польському військові велику перемогу над більшовиками, що завершилося здобуттям Києва... Сп'яніла від радості й гордості польська публіка святкувала на вулицях до пізньої ночі. [101, С. 343]

Але в цьому польському тріумфі, згадував Тиміш Олесіюк, «вражало мене те, що ніким, ніде і ніяк не виявлено жодної ознаки, що новоздобутий Київ – це ж стародавня столиця України і що його здобуто зусиллями не лише польських військ, але і армії Української Народньої Республіки, з якою Польща... кілька тижнів тому підписала договір приязні й союзу...». 14 травня 1920 р. до Києва приїхав Юзеф Пілсудський. З балкону готелю «Континенталь» він запевнив киян у вічній дружбі польського та українського народів. [101, С. 351]

А 21 травня на Хрещатику відбувся військовий парад. Під звуки оркестру промарширували польські війська «з білими орлами і біло-червоними прапорами». Зовнішній блиск і новенькі уніформи вояків створювали ілюзію величі й непереможності. Польські старшини в конфедератках і білих рукавичках гарцювали на конях, які під звуки музики танцювали під ними. Кияни раділи, що перед Україною, як їм здавалося, не встоять ніякі ворожі сили. А українське військо весь час, доки поляки бавилися і бенкетували, воювало на фронті. [61, С. 462]

Під час польського тріумфу, писав уже згадуваний Тиміш Олесіюк, виразно виявилось повне замовчування не лише польськими масами, а й польськими урядовими чинниками самого факту польсько-української угоди й союзу. Попередні урочисті польські запевнення були звичайним дипломатичним фарсом, пустоцвітом без видів на майбутнє. Натомість реальним чинником у польсько-українських стосунках закріплювався ідейний зміст гасел, виписаних на численних плакатах, що їх обносили вулицями Варшави: «Вільно, Мінськ, Кіюв, Каменець-Подольські – до Польські!». [101, С. 361]

Марево «кресув всхудніх, дорозборових» засліпило польське суспільство та його провід. Передчасні тріумфи й парадні дефіляди війська обернулися неспроможністю стримати контрнаступ більшовиків, і польська армія, яка, ввійшовши до Києва, далі не хотіла воювати, покотилася аж до Варшави. Даремно намагався Голова Директорії умовити своїх союзників розгорнути військо для бойових дій, тож змушений був звернутися до Антанти з проханням підштовхнути польську армію до опору більшовикам, оскільки остання озброювалася Європою саме з цією метою. Українська армія, наголошував Петлюра, витрачає всі сили на боротьбу з більшовиками, але, на жаль, зустрічає в цій справі дуже великі перешкоди з боку головного польського командування і польських військ. Подальший наступ на більшовиків цілком залежав від припинення наступу поляків на тили армії УНР, «а тому прохається Головне Командування військ Антанти, аби були зроблені відповідні заходи в цьому напрямку, себто, щоб примусити поляків оперірувати проти большевиків, а не проти нас, як це вони зараз роблять. Крім того, треба зазначити, що польські жовніри, які перешли через річку Збруч, грабують місцеве населення та ведуть себе відносно цього населення не як жовніри дисциплінованої армії, але ж цілком по большевицьки». [104, С. 428]

Скидалося на те, що польська адміністрація панічно залишає не лише Поділля, а й Галичину. Прихід сюди українського війська міг би викликати в місцевого населення бажання виступати проти поляків. Це дуже бентежило Петлюру, який вважав, що в цей час державні інтереси не дозволяють Україні розривати стосунків з Польщею, тож не можна допустити антипольського вибуху в Галичині й армія аж ніяк не повинна включитися в гарячкові й необдумані дії деяких з галицьких політиків. [101, С. 372]

Через прорив фронту більшовиками у напрямку Варшави поляки проводили запеклі бої з червоними в обороні своєї столиці. На поміч червоним з-під Львова поспішала кінна армія Буденного, яку в часі цих вирішальних боїв на деякий час затримала під Замостям наша 6-та дивізія і

тим дала можливість полякам зміцнити свої сили та від оборонних боїв перейти у наступ. У нашій збройній боротьбі ми стоїмо на кульмінаційному пункті, який відкриває нам шлях на Велику Україну. Большевики не можуть боронитись, лише мусять шукати рятунку у загальному відступі. [104, С. 429]

Однак ситуацію врятувала не так польська збройна сила, як українська, затримавши армію Будьонного на Дністрі, а потім під Замостям. Відомий знавець військової стратегії, французький генерал Людовик Форі у своїй праці про Першу світову війну наголошував, що польська армія прогнала більшовиків від Варшави лише завдяки тому, що її підтримала українська армія. Коли, мовляв, більшовики доходили до Стрия і Глинян під Львовом, їхню навалу над Дністром спиною українське вояцтво під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка й не пустило далі на захід. Саме українці не допустили більшовиків до Львова, прикрили відступ польської армії, чим полегшили перемогу останньої над московськими частинами. Внаслідок знаменитої подвійної переправи через Дністер, де особливо вславилися вояки Марка Безручка, українська армія розбила стотисячну більшовицьку, взявши в полон понад 20 тисяч солдатів, 20 гармат, 300 кулеметів і близько 3 тисячі возів різного військового майна і припасів. [101, С. 364]

А безприкладно-мужня оборона Замостя 6-ю стрілецькою дивізією Безручка ще й як посприяла зміні загальної стратегічної ситуації на користь польської армії. Внаслідок цього вона отримала можливість ударити по тих більшовицьких частинах, які насувалися вже під Варшаву з боку Галичини й Волині. В чуді над Віслою, наголошував генерал Форі, вирішальними були бої не на самій Віслі, а в Галичині й на Волині, де польські й українські війська вдарили у фланг більшовикам. Наступ польської армії з-під Зорочева був значною мірою вирішальним для всієї війни 1920 р., але хоробрість української армії під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка відіграла в ній важливішу роль, ніж битва над Віслою під Варшавою. [101, С. 371]

Для врятування фронту Тухачевського червона Росія кинула всі свої резерви. Але в той же час з Криму розпочався похід на Москву, що

загрожувало більшовицькому режимові повного катастрофою. Коли б польські й українські війська продовжили наступ, то цілком розбили б більшовицьку армію. Але підштовхувані Ллойд Джорджем до примирення з більшовиками польські політики, налякані неясністю для них такої ситуації і під впливом пропозицій Леніна про переговори з територіальними поступками, зажадали негайного миру з Москвою. А там радо підхопили цю пропозицію і таким чином врятувалися від повного розгрому. [104, С. 431]

Для Петлюри це був нищівний удар, оскільки він не лише взяв на себе величезну відповідальність за укладення договору з поляками, а й доклав чимало сил до того, щоб скоординувати спільний антибільшовицький виступ з Врангелем. При цьому йому теж довелося долати негативні настрої щодо цієї справи як своїх політичних противників, так і декого з соратників. Так, відомий сенатор Сергій Шелухин, виступаючи на нараді послів УНР у Відні в серпні 1920 р. заявив: «Коли ми підемо з Врангелем, то буде гірше для нас як з Польщею. Врангель перше не є визнаний як уряд. Він мало чим відрізняється від Денікіна, бо оточує себе ворогами самостійності України, які залишилися коло нього після Денікіна. Наш союз з Врангелем – це похоронна контора для української державності». [101, С. 373]

Переговори з Врангелем, висловлювався на тій же нараді міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський, «це дуже трудна для нас річ, бо ми маємо упевнення, що нарешті Врангель нападе на нас. І тому ми не можемо ніяким чином перепустити через свою територію для засмічення непевними елементами нашої людності, яка вже раз була засмічена через навалу Денікіна. Можна говорити з ним лише за демаркаційну лінію». [61, С. 467]

Однак з огляду на те, що діячі російської еміграції намагалися домогтися необхідної угоди з урядом УНР, Петлюра у листі до голови дипломатичної місії УНР в Румунії Костя Мацієвича 7 серпня 1920 р. писав про необхідність дати директиви, якими слід керуватися за відповідних обставин:

«1. Головне Командування Українських Військ не може ігнорувати

присутності на нашій території певної реальної сили, ворожої більшовикам. Для того координація в майбутньому—коли наша армія перейде з Галичини на свою територію – операцій нашої армії з армією ген. Врангеля є можливою і доцільною. Головне наше Командування справу цю практично розв'яже. Коли Поляки знову будуть наступати проти більшовиків на терені Правобережної України, то це розв'язання мало би наступити за порозумінням з польським ген. штабом. Не передрішаючи майбутніх оперативних плянів, я гадаю, що контакт в оперативних акціях з армією ген. Врангеля може виявитись лише в формі розмежування районів, де мають одбуватись ці акції. Натуральна річ, що найкраще було би, коли б Правобережжя посідала би наша армія, а армія Врангеля йшла собі по лівому березі – поки наше військо шляхом мобілізації не скріпиться остільки, щоб могло зайняти і Лівобережжя. [104, С. 431]

2. Політичні договори з командуванням ген. Врангеля в цю пору були би несвоєчасні і недоцільні. Акція політична наразі могла би обмежитись використанням настроїв українських серед Врангеля, тим більше, що в ній мається значний процент українців.

3. Зайняття Одеси десантом Врангеля з метою передачі її нам я вважаю недоцільним, бо це потягло би за собою з нашого боку компенсації ген. Врангелю, питання про які в дану пору я вважаю недоцільним...».

Петлюра вважав, що ведення переговорів з Врангелем мусить відбуватися «надзвичайно обережно, з певним проволіканням часу, аби виявити справжнє відношення уряду Врангеля до нас і наших домагань і не компромітувати себе прискіпшеним закінченням переговорів». І тільки 27 вересня 1920 р. Рада міністрів УНР визнала можливим укласти з генералом Врангелем військову конвенцію з політичними гарантіями, а саме: «при умові визнання урядом генерала Врангеля самостійності Української Народньої Республіки і її сучасного уряду». [61, С. 470]

На жаль, необхідність скоординованого удару Врангеля з півдня України не підтримали поляки. До складу їхньої делегації, яка вирушала до Мінська

на переговори з більшовиками, мав увійти і представник від армії УНР полковник Ткачук. За день до виїзду міністр закордонних справ УНР А. Лівницький повідомив його, що поляки згоджуються прийняти нашого делегата на наступних умовах: 1) як технічного референта без права голосу і 2) представник має бути у цивільному одязі». [101, С. 401]

Після завершення бойових дій, у Ризі, поляки й більшовики розпочали мирні переговори в яких, польська сторона зрадила інтереси Петлюри й прийняла більшовицьку умову про визнання радянських держав Росії та України, а саме: «Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка і Українська Радянська Соціалістична Республіка». [104, С. 433]

Після ознайомлення з проектом Ризького договору, «цим витвором дипломатичної мудрости», як пише Петлюра, для нього стало очевидним, що залишається один і що «Україні прийдеться провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Європи, яка в позі Пілата буде дивитись «на схід».

В інтересах Польщі й України Петлюра просить Пілсудського сприяти тому, щоб українське запілля було спокійним і організованим. А воно таким може бути тоді, коли польські військові відділи не руйнуватимуть тієї праці, тих зусиль, які втілює в життя уряд УНР. Коли ж вони забирають хліб, цукор— безоплатно, реквізують у селян збіжжя, худобу, обеззброюють українські жандармські пости і взагалі поводяться так, що ідея польсько-українського порозуміння нівелюється, посилюється і дезорієнтація української людності. Лише припинення сваволі польських військових частин на Волині може заспокоїти невдоволення населення окупаційною владою. [101, С. 411]

В ім'я державних інтересів і майбутнього Польщі й України Петлюра просить налагоджувати приязні відносини, бо силою ніхто не візьме України, а жити з нею дружно, справді по-братерськи, можна лише шануючи її національно-державні права. Але цього не робить польська сторона. Взяти хоча б укладену угоду про взаємні розрахунки: свої обов'язки Україна й надалі виконуватиме – і то чесно, але силою примусити її до цього,

користуючись нинішнім становищем, неможливо. [61, С. 473]

Однак поляки не відгукнулися на заклик про допомогу. На засіданні Ради народних міністрів УНР 18 листопада 1920 р. Голова Директорії і Головний Отаман, повідомивши про становище на фронті, зазначив, що за браком набоїв може настати момент, коли армія буде позбавлена можливості вести свою героїчну боротьбу з ворогом. Але і в такій трагічній ситуації позиція Петлюри чітка: армію необхідно зберегти, щоб при першій можливості знову розпочати боротьбу за визволення Батьківщини. З приводу цього Раді народних міністрів слід вирішити питання відносно можливого переходу армії і уряду УНР за кордон і між іншим в'яснити ставлення Уряду Речі Посполитої Польської до цього питання. [104, С. 433]

Нарада констатувала, що причина поразки армії УНР у боротьбі з більшовицькими військами – це брак набоїв і амуніції, вона визнала доцільним в разі необхідності перехід армії і уряду УНР на територію Польщі й негайно відрядила до Варшави товариша міністра внутрішніх справ Дмитріїва для налагодження переходу й полегшення умов перебування на чужині. [101, С. 411]

Узявши на себе місію розтлумачити вищим урядовцям УНР причини того, що сталося, Петлюра 23 листопада 1920 р. написав спеціального листа, в якому наголошував: «Армія, розстрілявши набої, одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність». Поляки зобов'язувались залишати армію УНР боєздатною. Польська сторона обіцяного не виконала, одразу ж обеззброївши частини армії УНР та інтернувавши їх. З тяжким серцем сприйняв Петлюра повідомлення про наслідки ризької змови більшовиків з поляками. Фактично це був четвертий поділ України між Польщею і Росією. [101, С. 411]

За словами історика Василя Маркуся, практичним наслідком Варшавського договору «для України було короткотривале зайняття Києва і новий відступ в червні 1920 р., для Польщі ж цей договір дав цінний титул на мировій конференції в Ризі щодо східних кордонів». Підписуючи Ризький

договір 18 березня 1921 р. з більшовиками, Польща, як зазначали українські дипломати, на жаль, «могла так відразу перекреслити ці акти і визнати... уряд тимчасового характеру, який тримається лише збройною силою, і то в великій частці чужою, та робить ілюзорною самостійність всіх тих республік, що входять в склад Совітського Союзу». [104, С. 434]

Таким чином, польські політики, залишаючись сліпими щодо реального розв'язання українського питання, фактично зрадили своїх партнерів, від чого постраждала незалежність не лише України, а й у майбутньому самої Польщі.

Як бачимо, глибокі державницькі переконання лідера українського визвольного руху змусили Петлюру піти на значні територіальні поступки Варшавської угоди, чим вибороли для України можливість подальшої збройної боротьби проти російського більшовизму. Але антиукраїнські настрої у Польщі та цілковита міжнародна ізоляція Української народної республіки, а також і білогвардійська непоступливість, залишили армію УНР один на один із вміло закамурфльованим комуністичною доктриною. Вичерпавши себе матеріально, але не морально, керовані Петлюрою українські війська змушені залишити терени України з надією швидко переформуватися, доозброїтися і продовжити самостійну війну з більшовиками до переможного закінчення. Однак польська сепаратна угода із російськими комуністами унеможливила подальше розгортання бойових дій, а відтак поклала край державним сподіванням українців. Симон Петлюра змушений був податись у вимушену еміграцію й припинити ведення активних військових дій замінивши військовий фронт на дипломатичний фронт.

ВИСНОВКИ

Проведене магістерське дослідження дозволило визначити особливості та виявити тенденції військової діяльності Симона Петлюри в умовах боротьби за українську державність під час діяльності Центральної ради, Директорії, антибільшовицьких воєн та українсько-польської співпраці. В результаті ми дійшли до наступних висновків:

1. На початку Української революції С. Петлюра входив до лівого політичного й був у складі УСДРП, відстоюючи при цьому автономні засади українського самовизначення. На відміну від колег «по партії» його захоплював військовий аспект державного будівництва. Симон Петлюра виступав за якомога швидшу українізацію військових частин та перехід від популярної на той час «народної міліції» до формування повноцінних збройних сил, як єдиної запоруки будівництва української держави.

2. Під час головування в УГВК С. Петлюра проявив себе талановитим організатором українського державотворення першочергово у сфері військового будівництва. Було закладено основи до формування регулярної армії УНР. У цей час він приходить до висновку, що під час розбудови регулярної армії необхідно сформувати практику загального призову та всенародної мобілізації як єдину основу збройних сил.

3. Військові якості С. Петлюри повною мірою проявились під час першої українсько-більшовицької війни. Хоч у цей період він не посідав державних посад, а відтак не ніс відповідальності за отриману поразку, однак відігравав важливу роль в організації оборони республіки. У найкритичніший момент, Симон Петлюра організувати одну з найбільш боєздатних частин армії УНР, а саме Гайдамацький кіш Слобідської України. Під час безпосереднього командування бойовими діями, виявив себе у якості воєначальника, який може приймати неординарні рішення. Безпосередньо у цей драматичний період його ім'я назавжди укорінилося у широких народних верствах та, зрештою і серед ворогів, із культом української збройної сили.

4. Симон Петлюра став фактичним керівником під час антигетьманського виступу. Ним було проведено низку заходів, спрямованих на формування регулярної армії УНР. Завдяки цьому було забезпечено переможний перебіг подій повстання. Це були численні універсали, директиви, відозви, накази, які стали важливими чинниками та компонентами трансформації розрізнених і завжди керованих, часто політично різнополярних селянсько-робітничих воєнізованих частин у боєздатну, регулярну й ідейно налаштовану армію Директорії. Отаман досить чітко усвідомив власну роль як фундатора держави й армії. Втім численні протиріччя між лідерами Директорії у поглядах щодо майбутнього української державності, зовнішньо-політичної орієнтації, а також ідейних спрямувань певною мірою нівелювало старання Петлюри організувати боєздатні військові сили УНР.

5. Головний отаман відіграв ключову роль у плануванні військових операцій під час другої українсько-більшовицької війни. Вмілі дії Симона Петлюри дозволили Директорії не втратити остаточно владу та зберегти державність. Вся повнота влади зосереджена у руках Петлюри привела до покращення військового становища армії УНР на усіх фронтах.

6. Військово-дипломатична діяльність С. Петлюри на завершальному етапі боротьби УНР за незалежність була ключовим вектором розгортання усієї національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність. Під час більшовицько-білогвардійської військової блокади, міжнародної ізоляції Антантою, чисельні зради як однопартійців, так і польових командирів УНР, фактичного розпаду Директорії та постійної зміни урядів, прикінцевого зречення й відторгнення галичан, Головний отаман змушений був зосередити всю повноту влади у своїх руках та приймати складні рішення задля збереження державної самостійності України.

7. Глибокі державницькі переконання керівника Директорії змусили його піти на значні територіальні поступки Варшавської угоди, чим вибороли

для України можливість подальшої збройної боротьби проти російського більшовизму. Проте антиукраїнські настрої у Польщі, міжнародна ізоляція Української народної республіки, білогвардійська непоступливість, залишили армію УНР один на один із вміло закамурфльованим комуністичною доктриною. Вичерпавши себе матеріально, але не морально, керовані Петлюрою республіканські війська змушені залишити терени України з надією швидко переформуватися, доозброїтися і продовжити самостійну війну з більшовиками до переможного закінчення. Однак польська сепаратна угода із російськими комуністами унеможливила подальше розгортання бойових дій, а відтак поклала край державним сподіванням українців. Симон Петлюра змушений був податись у вимушену еміграцію й припинити ведення активних військових дій замінивши військовий фронт на дипломатичний фронт.

8. Симон Петлюра створив ключове підґрунтя військової доктрини Української народної республіки. Йому належала концепція як військово-адміністративної структури збройних сил молодій українській державі, так і напрацювання та реалізація їх стратегічних і тактичних засад. Зусиллями Головного Отамана розпочалася трансформація українських частин царської армії у військові сили незалежної української республіки. Він утворив перші регулярні збройні сили УНР. Це стало прикладом для формування боєздатного українського війська. Перу Петлюри належала розроблена практика й теорія організації збройних сил УНР, як єдиного захисника інтересів української державності. Будучи очільником військових інституцій УНР на всіх етапах визвольних змагань, Петлюра здолав хибне переконання щодо недоцільності утримання регулярних військ, доклав найбільше зусиль для перетворення розрізнених повстанських загонів у керовані з єдиного центру, діючі на постійній основі, збройні сили української армії – основу існування єдиної, неподільної незалежної України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Неопубліковані архівні матеріали:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

1. Генеральне Секретарство внутрішніх справ: Ф. 2003. Оп.4. Спр. 16. Арк. 13.
2. Фонд Військового міністерства УНР: Ф. 2143. Оп.1. Спр. 8. Арк. 82.
3. Фонд Всеукраїнської Ради військових депутатів: Ф. 4100. Оп.1. Спр. 28. Арк. 457-458.
4. Фонд Генерального Секретарства по справах військових: Ф. 1076. Оп.1. Спр.1. Арк. 40-41.
5. Фонд Української Центральної Ради: Ф. 1115. Оп. 1. Спр.8. Арк. 1.
6. Фонд Центрального Виконавчого Комітету Румчероду: Ф. 2067. Оп.1. Спр. 3811. Арк. 312.

Опубліковані архівні матеріали:

7. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. февраль 1918 г.): Сб. документов и материалов. К.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. 660 с.
8. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва).- К.:Темпора, 2003.-288 с.
9. Декреты Советской власти: Сборник документов. М.: Госполитиздат, 1957. Т. 1. 626 с.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали у 2-х т.- К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006.- Т.1. 688 с.;Т.2. 744 с.
11. Доценко О. Літопис Української революції: Матеріяли і документи до історії Української революції 1917-1923 / О. Доценко. Т.2. Кн.4. Київ, Львів, 1923. 364 с.

12. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в двох томах. Т.1. К.: Наукова думка, 1996. 424 с.

13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т. 2. 194 с.

Періодичні видання:

14. Вістник УВГК – 23 липня 1917 р. №7.

15. Нова громада. 1917. 8 грудня.

16. Нова рада. 1917. 30 березня.

17. Робітнича газета. 1917. 12 квітня.

Мемуари:

18. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори / Б. Антоненко-Давидович. К.: Смолоскип, 1999. 287 с.

19. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А. Брусилов. М.: Воениздат, 1963. 256 с.

20. Винниченко В.К. Відродження нації (1917 – грудень 1919) / В. Винниченко. К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. Ч. 2. 328 с.

21. Грушевський М.С. Спомини // Київ. 1989. №8. С. 102-154.

22. Ґалаґан М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Ґалаґан. К.: Темпора, 2005. 656 с.

23. Євтимович В.П. Військо йде: уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві / В. Євтимович. Львів, 1937. 372 с.

24. Затонський В.П. Уривки з спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. 1929. № 4.

25. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції / Є. Коновалець. Прага: Накладом проводу Укр. Націоналістів, 1948. 48 с.

26. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко М. К.:Планета людей, 2002.160 с.

27. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006 - Т. IV.- 704 с.

28. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. К.: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
29. Савченко В. Спогади про Український рух у XII російській армії в 1917 році / В. Савченко // За Державність. Матеріали до історії Війська Українського. Зб.1. Каліш, 1929. С. 48-61.
30. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. Т. 3. 706 с.
31. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т.1. Нью-Йорк, 1956. 480 с.; Т.2. Нью-Йорк, 1979. 627 с.
32. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917-грудень 1918. Київ Філадельфія. 1995. 494 с.
33. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник Ю. Харків: Державне видавництво України, 1924. 107 с. (репр. вид.).
34. Чикаленко Є. Уривок зі споминів за 1917 р. // Науковий збірник Української Вільної Академії Наук (1945-1950-1995). Нью-Йорк, 1999. С 253-255.
35. Янчевський М. Зі споминів / М. Янчевський // За державність: Матеріали до історії війська українського. Зб.2. Каліш, 1930. 216 с.
- Монографії, статті та інші науково-дослідні видання:**
36. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: в 4 т. / В. Антонов-Овсеенко. М.: Высший военный редакционный совет, 1924. Том 1. 271 с.; Том 2. М.-Л.: Госиздат: Отдел военной литературы, 1928. 298 с.; Том 3. М.-Л.: Госвоениздат, 1932. 350 с.; Том 4. М.-Л.: Госвоениздат, 1933. 343 с.
37. Білан Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918-1920 роках / Ю. Білан. К., 1957. 48 с.
38. Білодід І. Українська РСР у період громадянської війни 1917-1920 / І. Білодід - К., 1967. 422 с.

39. Бойко О., Демченко Т., Бутко С. Бій під Крутами: факти проти легенди // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 3. Київ: Інститут історії України, 2008. С. 23-41.
40. Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення /О. Бойко // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 43-54.
41. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні /Р. Борис // Студентський шлях. Львів, 1934. №7-8. С. 191-215.
42. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е. Бош. М.: Коммунист, 1919. 55 с.
43. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. / В. Верига. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. Том 1. – 524 с.
44. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. 2012. № 3. С. 4-27.
45. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник / В. Верстюк. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.
46. Войнаренко О. До нової Полтави / О. Войнаренко. Філадельфія, 1951. 286 с.
47. Гай Ю. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її спадкоємців / Ю. Гай. К.,1980. 124 с.
48. Гарчева Л. Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.) / Л. Гарчева // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. Львів, 1997. №3-4. С. 174-175.
49. Голуб П.А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. февраль 1918 г.). К.,1958. / Лоладзе Н.М. // Український історичний журнал. 1960. № 5. С. 152-159;
50. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917-1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. 228 с.

51. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С.Петлюри / В. Голубко // Ефективність державного управління. 2002. Вип. 1 2. С. 137-142.
52. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 210 с.
53. Гречанюк Н., Попов П. Моряки Черноморського флота в боротьбі за владу Советов / Н. Гречанюк – Симферополь, 1957. 133 с.
54. Грушевський М.С. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: “Знання” України, 1991. 240 с.
55. Грушевський М.С. Українська Центральна Рада і її Універсал / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: “Знання” України, 1991. 240 с.
56. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть? – К.: «Знання» України, 1991. 240 с.
57. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. / Гудь Б., Голубко В. Львів, 1997. 67 с.
58. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. К., 1993. 48 с.
59. Дещинський Л.Є. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Л. Дещинський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2006. № 571: Держава та армія. С. 158-164.
60. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко // Упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002: Т.1. Доба Центральної Ради. 320 с.
61. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність / Б. Дорошенко-Товмацький. К. Просвіта, 2005. 608 с.
62. Євтимович В. Військо. / В. Євтимович. Львів, 1938. 64 с.

63. Євтимович В. Демократизм у війську / В. Євтимович // Наша Зоря. 1923. № 31-33. С.6-8.
64. Задунайський В. Організація та бойова діяльність Українських повстанських формувань (1917 – 1921) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 18/2009. С. 419-425.
65. Зінкевич Р.Д. Національне військове будівництво в період Української Центральної Ради // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. № 571. 2006. С. 165 – 170.
66. Зленко П. Симон Петлюра. Матеріали до бібліографічного покажчика / П. Зленко. Париж, 1939. С.72.
67. Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. / Я. Зозуля // Вісті комбатанта. 1967. №4. С.29-34.
68. Іванис В. Симон Петлюра – президент України 1879-1926) / Іванис В. Дрогобич: Бескид, 1991. 256 с.
69. Історія України. Короткий курс / С. Белоусов, К. Гуслистий, О. Оглоблін та ін. К.: Вид-во НАН УРСР, 1940. 412 с.
70. Какурин Н.Е. Стратегический очерк гражданской войны / Н. Какурин. М.-Л.: Воениздат, 1926. 160 с.
71. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / В. Капелюшний. К.: Олан, 2003. 608 с.
72. Кичий І.В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. Кичий. Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. 151 с.
73. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року / М. Ковальчук. К.: Темпора, 2006. 575 с.
74. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року / М. Ковальчук. К.: Темпора, 2006. 575 с.
75. Конончук І. Крути: погляд крізь роки / І. Конончук // Ніжинська старовина. Ніжин, 2008. Вип. 6 (9). С. 46-58.

76. Корбут С. Симон Петлюра. 1926-1936 / С. Корбут. Львів: Українське видавництво, 1941. 52 с.
77. Костишин Е. Єврейське питання у часи Директорії Української народної республіки / Емілія Костишин // Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець". 2010. № 4. С. 33 – 37.
78. Кравчук М. Правове регулювання діяльності Збройних Сил України в 1917–1920 рр. / М. Кравчук. Острог: Нац. ун-т «Острозька акад.». 2002. С. 92-99.
79. Крип'якевич І.П. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів [та ін.]; упоряд. Б. З. Якимович. [4-те вид., змін. і допов.]. Львів: Світ, 1992. 384 с.
80. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади / Г. Лапчинський // Літопис Революції. 1927. №5-6. С. 46-66.
81. Литвин С. Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути / С. Литвин // Воєнна історія. 2011. № 1. С. 7-24.
82. Литвин С. Державотворча та військова діяльність Симона Петлюри в добу Директорії Української Народної Республіки / С. Литвин // Воєнна історія. 2006. № 1-3.
83. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2001. 640 с.
84. Литвин С. Опір українського війська російсько-більшовицькій агресії у січні 1918 року / С. Литвин // Воєнна історія. 2008. № 1 (37). С. 19-37.
85. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. М.: Госполитиздат, 1954. 620 с.
86. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький / Укр. наук. ін.-т. Варшава: З друк. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, 1934. 203 с.
87. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. К.: Темпора, 2003. 608 с.

88. Мазіпчук П. Д. Українські військові з'їзди за доби Центральної Ради: агітаційно-пропагандистський аспект / П.Д. Мазіпчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2006. № 571: Держава та армія. С. 230-238.
89. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914 - 1919) / М. Майоров. К.: Державне видавництво, 1922. 109 с.
90. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії на початку її існування (листопад 1918 – травень 1918) / Мина Жанна // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. № 408. 2000. С. 49-54.
91. Мірчук М. Микола Міхновський - апостол української державності / М. Мірчук. Філядельфія, 1960. 136 с.
92. Мірчук П. Причина загибелі УНР / П. Мірчук. // Державність. 1991. № 3 1992. № 1, 2, 4 1994. № 1-2.
93. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. Л.: Каменярь, 1994 р. 571 с.
94. Найда С.Ф. Революционное движение в Царском флоте 1825-1917 / С. Найда генерал-майор. М.; Л.: Академия наук СССР, 1948. 608 с.
95. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917-1918 / М. Омелянович-Павленко. Прага, 1935. 120 с.
96. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. К., 1995. 262 с.
97. Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації цього часу. До зброї / М. Падалка. Тарнів, 1921. Ч.1. С. 58-74.
98. Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917-1921 років/ Є. Пінак / Під заг. ред. К. Галушка. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. 432 с.

99. Родзянко М.В. Государственная Дума и февральская 1917 года революция / М. Родзянко // Архивъ русской революции издаваемый Г. В. Гессеномъ Т. 6. Берлин, издательство Slowo-Verlag, 1922. С. 5-80.
100. Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук // Дзвін. 1990. № 8. С. 76-92.
101. Савченко В.А. Симон Петлюра / В. Савченко. Харьков: Фолио, 2004. 416 с.
102. Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. (Інститут досліджень модерної історії України, Фундація ім. Симона Петлюри, Філадельфія - США) / В. Сергійчук. К., 1996. 122 с.
103. Сергійчук В.І. Симон Петлюра і єврейство. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 147 с.
104. Сергійчук В.І. Симон Петлюра. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
105. Середа М. Перші українські військові частини // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. Львів, 1929. С. 72-75.
106. Симоненко Р. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921) / Р. Симоненко. К., 1965 303 с.
107. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 роках / К. Самовський // За Державність. Варшава, 1935. Ч.5. С. 137-145.
108. Солдатенко В.Ф. «Жертви урядової легковажності». Про бій під Крутами і політичні маніпуляції навколо нього / В. Солдатенко // Комуніст України. 2006. № 1. С. 64-72.
109. Солдатенко В.Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. / В. Солдатенко. К.: ПП Позднішев, 2002. С. 90-91.

110. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил Березень 1917 – квітень 1918 р. / В. Солдатенко // Український історичний журнал. 1992. № 5. С. 38-40, № 7, 8. С. 24-39.

111. Солдатенков В.Ф. Запровадження автономії України і збройні сили республіки / В. Солдатенко // Український історичний журнал. 1992. № 7–8. - С. 24-38.

112. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії / М. Стахів. Тернопіль, 1992. Кн.1. 171 с. 1993. Кн. 2. 248 с.

113. Супруненко М. Спільна боротьба українського і російського народу за встановлення Радянської влади на Україні / М. Супруненко. К., 1954. 32 с.

114. Сюддюков І. Беззбройність як шлях до поразки [Електронний ресурс] / І. Сюддюков // День. 2015. Режим доступу:

115. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії) / Тинченко Я. К.:Текмпора, 2009. 480 с.

116. Тинченко Я.Ю. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. Київ, Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. 371 с.

117. Ткачук А.Г. Крах спроби Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. / А. Ткачук // Український історичний журнал. 1967. №8. С. 82-87.

118. Ткачук А.Г. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне Великого Октября: Автореферат диссертации доктора исторических наук. Львів, 1968.

119. Ткачук П.П. Еволюція поглядів М. Грушевського щодо процесу військового будівництва УНР / П. Ткачук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. / Ред. Л.Є. Дещинський. Львів, 2007. С. 89-93;

120. Френкин М.С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов / М. Френкин. М.: Наука, 1965. 365 с.
121. Хміль І.В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України / І. Хміль // Український історичний журнал. 2004. №2. С. 3-15.
122. Хміль І.С. Петлюра і петлюрівщина / І. Хміль. // Український історичний журнал. 1990.-№3. С.107-119.
123. Чіхрадзе О.Ш. Проблема зовнішньополітичної концепції в українському державному будівництві 1917-19120 рр. / О. Чіхрадзе. // Вісник національного ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія. 2000. №408. С.40-48.
124. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. Мюнхен, 1958. 319 с.;
125. Шаповалов С. Ю. Боротьба УНР проти більшовицької агресії (грудень1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / С.Ю. Шаповалов // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Львів: Львівська політехніка, 2010. № 670: Держава та армія. С. 96-100.
126. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди: (історичні зошити) / Щусь О. К., 1992. 86 с.
127. Яблонський В. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень-грудень 1919 р.) / В. Яблонський. // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. історії. 1994. С.155-164.
128. Якупов Н.М. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 – январь 1919 / Н. Якупов. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1967. // Український історичний журнал. 1968. № 11. С. 148-149.